

Səlahəddin Xəlilov

**AZƏRBAYCANDA ELM
VƏ ONUN TƏŞKİLATI
FORMALARI**

Bakı – 2010

Xəlilov S.S.

**Azərbaycanda elm və onun aktual problemləri. –
Bakı, “Oskar”, 2010 – 184 səh.**

Kitabda müasir mərhələdə Azərbaycanda vahid elm və təhsil siyasətinin həyata keçirilməsi, fundamental və tətbiqi elmlərin spesifik təşkilati strukturu və bu sahədə aparılmalı olan optimal islahatın mümkün variantları nəzərdən keçirilir.

Elm adamları və elmin təşkilati məsələləri ilə maraqlanan oxucular üçün nəzərdə tutulmuşdur.

© Xəlilov S, 2010

İndi dünya mədəniyyət dünyasıdır, intellektual dünyadır, elmi-texniki tərəqqi dünyasıdır.

Heydər ƏLİYEV

Ön söz

Ölkəmizdə ictimai-siyasi həyatın, iqtisadiyyatın, maddi və mənəvi mədəniyyətin bütün sahələrində böyük quruculuq işləri gedir. Bir tərəfdən, yeni ictimai-iqtisadi münasibətlərə keçid, digər tərəfdən, milli özünüdərk və özünüdərsədiq istiqamətində gedən bu böyük proses elm və təhsil sahələrindən də yan keçməmişdir. Lakin bu proseslər fərəhli olmaqla bərabər, həm də çox ağır proseslərdir. Çünki neçə onilliklər ərzində formalaşmış sistemlərin dağıdılıb yenidən qurulması bəzən böyük maddi itkilər və mənəvi-psixoloji sarsıntılarla müşayiət olunur. Bəzən də bu proseslər qeyri-peşəkar səviyyədə aparıldığından, əlavə çətinliklər və itkilər yaradır. Xüsusilə müstəqilliyin ilk illərində, dövlətin sükanı naşı əllərdə olduğu vaxtlarda, yeniləşmə, yenidənqurma prosesləri “hələ dağıdaq, sonra qurarıq” mövqeyindən həyata keçirilmiş, neçə onilliklər ərzində böyük zəhmət və səylər nəticəsində qazanılmış qabaqcıl mövqelər əldən verilmiş, yenidən – sıfırdan başla-

maq xətti əsas götürülmüşdür. Lakin elm quruculuğu sahəsində dünya praktikasını nəzərə almadan nə isə tamamilə yeni bir şey yaratmaq ağılabatan deyil. Biz öz ölkəmizin real imkanlarından çıxış etməliyik.

Şübhəsiz ki, kiçik ölkələrdə böyük elm sistemi qurmaq real deyil. Ona görə də, bu ölkələrdə aparılan lokal elmi tədqiqatlar beynəlxalq miqyaslı böyük elmi tədqiqat zəncirinin bir parçası olur. Başqa sözlə desək, kiçik ölkələrdə fundamental elmlə məşğul olmağın yeganə yolu böyük elm mərkəzləri ilə rabitə qurmaq, bir növ onların əlavəsinə çevrilməkdir.

Əslində heç böyük ölkələrdə də tam müstəqil elm sistemləri mümkün deyil. Ona görə də, böyük ölkələrdə ancaq nisbi müstəqil elmi fəaliyyət sistemləri mövcuddur ki, onlar da öz aralarında birləşərək planetar miqyaslı böyük elm sistemini yaradırlar.

Bu gün Azərbaycanda elmin inkişafı ilə bağlı qarşımızda duran ən mühüm vəzifələr optimal təşkilati formaların tapılması, prioritet elmi-texniki istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsi və məqsədyönlü islahat işlərinin aparılması, yerli elmi tədqiqatların dünya elminə inteqrasiyası, elmin rentabelliği, habelə elmin maliyyələşdirilməsinin daha səmərəli formalarından istifadə olunmasıdır. Əlbəttə, əgər hər hansı bir ölkənin o dərəcədə böyük iqtisadi imkanları olsaydı ki, “*elm üçün elm*” prinsipi ilə işləyən

elmi-tədqiqat mərkəzləri yaratsın və onları ən müasir avadanlıqlarla təchiz etsin, bu, dünya elminin inkişafına böyük töhfə olardı. Amma bizə elə gəlir ki, ilk növbədə ölkəmizin real imkanları və ehtiyacları nəzərə alınmalıdır.

Bunun üçün isə ilk növbədə elmin təşkilati strukturuna yenidən baxılmalı, bu sahədə optimal islahatlar həyata keçirilməlidir. Lakin islahata münaşibətlər də fərqlidir. Bəziləri öz daxilindəki konservativ ruhdan və Şərq ətalətindən yaxa qurtara bilməyərək, Akademiyada hər hansı ciddi islahatın aparılmasına qarşı çıxmaq, onu elə indiki formatda da saxlamaq uğrunda “mübarizəyə” qalxırsız; bu “mübarizənin” metodları isə məlum şablonlardan, şantaj psixologiyasından başqa bir şey deyil: “Ay aman, kimsə Akademiyanı dağıtmaq istəyirmiş...” Bəziləri bir addım da irəli gedərək hər cür ciddi islahat təşəbbüslərini təkcə “Akademiyanı dağıtmaq” kimi deyil, bütövlükdə Azərbaycan elminə, hətta ümumiyyətlə elmə qarşı çıxış kimi dəyərləndirirlər. Əlbəttə, düşünmək olardı ki, elmlə onun sadəcə təşkilati quruluş formalarından biri olan Akademiyanı qarışıq salan belə şəxslərin elmi səviyyələri yəqin çox aşağıdır. Yox-yox, onlar elmlər doktoru, bəlkə hansı isə bir institutun direktoru, bəlkə hətta akademiklərdir. Lakin biz titulları və ya dar ixtisas biliklərini nəzərdə tutmuruq. Bu şəxslər heç şübhəsiz, öz dar ixtisas sahələrində çox böyük alimlərdir. Lakin hansı isə bir

ixtisası bilməklə elmin təşkilati strukturu və infrastrukturunu barədə hökm vermək olmaz. Çünki elmşünaslıq özü ayrıca bir ixtisas sahəsidir. Bax bizim Akademiyada çatışmayan da elə elmşünaslıq sahəsində bir nəfər də olsun yüksək ixtisaslı mütəxəssisin olmamasıdır. Axı, hər hansı bir konkret sahənin nümayəndəsi, qoy lap böyük nümayəndəsi: riyaziyyatçı, geoloq, ədəbiyyatşünas, hətta fəlsəfəçi bütövlükdə elm haqqında, elm-təhsil, elm-istehsalat, elm-mədəniyyət sistemləri və bu sistemlərin hər birində elmin spesifik yeri və funksiyası haqqında fikir yürütməyə nə dərəcədə səlahiyyətlidir?

Bəs görəsən, Akademiya rəhbərliyi niyə kənarından (“kənar” dedikdə biz heç də ölkədən kənarı deyil, Akademiyadan kənarı nəzərdə tuturuq) mütəxəssis-elmşünas dəvət etmir? Niyə bəzi elmi institutların universitet elmi ilə, bəzilərinin isə müvafiq sahə elmi ilə inteqrasiyasından bu dərəcədə narahatdırlar? Akademiyada humanitar və ictimai elmlərin prioritetliyi konsepsiyasının müzakirəsindən niyə belə çəkinirlər?!

Kitabda müasir mərhələdə Azərbaycanda vahid elm və təhsil siyasətinin həyata keçirilməsi, fundamental və tətbiqi elmlərin spesifik təşkilati strukturu və bu sahədə aparılmalı olan optimal islahatın mümkün variantları nəzərdən keçirilir.

ELM və ONUN TƏŞKİLATI FORMALARI

Elm və cəmiyyət

Müasir mərhələdə Azərbaycanda yüksək ictimai-iqtisadi inkişaf tempi, təbii ki, elmin də bu proseslərdə fəal iştirakının təmin edilməsi vəzifəsini qarşıya qoyur. Əlbəttə, elmin funksiyalarını ancaq iqtisadi səmərə ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Elmin həm də humanitar missiyası və dünyagörüşünün formalaşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyəti vardır. Cəmiyyətdə nüfuzlu elm adamlarının, böyük intellekt sahiblərinin fikri nə qədər çox nəzərə alınsa, bir o qədər yaxşıdır. İndi çoxlu ictimai təşkilatlar, o cümlədən, elm və təhsil sahəsində beynəlxalq və milli elmi mərkəzlər, assosiasiyalar, fondlar, habelə, müxtəlif profilli akademiya yaradılır. Cəmiyyətdə gedən proseslərdə istər-istəməz ictimai rəyin rolu artır və bu təşkilatlar ictimai rəyə böyük təsir göstərirlər. Demokratik cəmiyyətdə sağıcı ilə

alimin səsi bərabər olduğu kimi, belə təşkilatlar da bir hüquqi şəxs olaraq ictimai-siyasi proseslərə qatılmaq üçün eyni hüquqi imkanlara malikdirlər. Kapitalizm cəmiyyətinə doğru getdiyimiz üçün kapital öz qüdrətini bütün sahələrdə, o cümlədən, elm və təhsil sahələrində də göstərməyə başlamışdır. Lakin elm sahəsində kapitalın dövriyyə müddəti çox böyük olduğundan, yeni yaranan burjuaziya elmi tədqiqat sahələrinə investisiya qoymaq barədə düşünmür. Əsl elmin əvəzinə, onun ancaq adından və nüfuzundan bəhrələnmək üçün psevdoelmi təşkilatlar və qurumlar yaradılır, elmi adlar altında cəfəng məzmunlu və ya çoxdan məlum olan biliklərdən ibarət qalın-qalın kitablar buraxılır, müxtəlif cür elmi titullar, fəxri adlar, mükafatlar təsis edilir. Nəticədə kapital həqiqi elmin inkişafı üçün nə isə etməyə tələsməsə də, onu psevdoelmi mühitlə əvəz etməyə çalışır və onu müasir reklam texnologiyasına söykənən zəngin, zahirən dəbdəbəli üz qabığının parıltısında itirib-batırır, gözəgörünməz edir. Kim isə ingilis dilini bildiyinə görə xarici ölkələrdən sertifikatla qayıdır, kim isə internetin imkanlarından istifadə edib yeni-yeni informasiyalarla əsl alimləri belə mat qoyur, kim isə sadəcə pulu olduğuna görə öz adına həmin bu informasiyaların tərcüməsindən ibarət qalın-qalın kitablar buraxdırır. Kim isə yenə də sadəcə pulu və ya vəzifəsi olduğuna görə, heç ingilis dilini bilməsə də, heç internetdən istifadə edə bil-

məsə də, dolayısı ilə onlardan bəhrələnir, kim isə heç yeni informasiyadan da istifadə etmədən, başqalarının əməyi hesabına kitablar və dissertasiya işləri yazdırır və s.

Sual oluna bilər ki, əgər indiki şəraitdə elmi-tədqiqat işinə heç kim maya qoymaq istəmirsə, bəs onda elmi adlara, titullara, müxtəlif “beynəlxalq” psevdoelmi təşkilatların, “akademiya” yaradılmasına və onların üzvlüyünə nəyə görə pul sərf edən tapılır? Meşşanlar dünyasında elm özü heç kimə lazım deyilsə, onun imicindən istifadə etmək nəyə görə lazımdır? Sualla sualla cavab vermək istərdik: Əgər zinət əşyaları, bahalı paltarlar, dəbdəbələr cəmiyyətə fayda vermirsə və bura sərf olunan kapital gəlir gətirmirsə, onda nəyə görə lazımdır? Yəqin hər iki sualın cavabı eyni olacaqdır. Görünüş yaratmaq üçün, özünü cəmiyyətə libası və ya titulu ilə təqdim etmək üçün, imici asan yolla qaldırmaq üçün və s. Nəticədə həqiqi elmin arxa plana keçməsi və psevdoelmlə əvəz olunması təhlükəsi yaranır ki, buna da heç cür yol vermək olmaz.

Keçid dövründə, elmin ictimai şüurda pozitiv bir hadisə kimi hələ də saxlandığı, lakin ictimai-iqtisadi bir hadisə kimi öz yerini tapa bilmədiyi bir şəraitdə elmin imitasiyasına ehtiyac yaranır. Bəziləri köhnə elmin təşkilati formalarını, bəziləri hətta bu təşkilatların yerləşdiyi binaları və öz əvvəlki funksiyalarını artıq çoxdan itirmiş laboratoriyaları,

bəziləri üstündə monoqrafiya və ya elmi məcmuə yazılmış kitabları, bəziləri elmi titul və adları, bəziləri elmi idarələrdə çalışan və orada rəsmi maaş alan adamları elmin özü ilə qarışıq salırlar.

Ayrıca götürülmüş bir şəxs üçün fərdi miqyasda elmlə məşğul olmaq, ola bilsin ki, ancaq bir düşüncə prosesidir. Baxmayaraq ki, bu düşüncənin məhsulu müəyyən vasitələrlə elmi ictimaiyyətə çatdırılmayınca, o ən böyük yenilik də olsa, hələ elmə aid olmayacaqdır. Yəni hətta fərd üçün də elm fərdi miqyas daşıya bilməz. O ki qala, cəmiyyət üçün, xalq üçün. Müəyyən bir xalq və ya ölkə üçün elm ayrı-ayrı adamların mənəvi tələbatı, intellektual əyləncəsi olmayıb sənayenin, təsərrüfatın, ümumiyyətlə, istənilən ictimai fəaliyyət sahəsinin inkişafına xidmət edən ideya-nəzəri təminat mənbəyidir. Elmi-tədqiqat sahələri ilə müxtəlif ictimai fəaliyyət sahələri arasında isə bir körpü olaraq müvafiq texnika və texnologiya sahəsi dayanır. Bu olduqca böyük, bütün ölkə miqyasında həyata keçən mürəkkəb ictimai prosesdir.

Bəli, elm planetar, ümumbəşəri hadisədir. Vahid böyük elm prosesinə daxil ola bilməyən, sanki özü üçün yaradılmış lokal elm strukturları isə əsl elm deyil. Böyük elmə daxil olmağın öz şərtləri vardır. Bunlardan biri dünya miqyasında əldə olunmuş yeni elmi biliklərin və elmi axtarışların ön cəbhəsində olmaqdır. Cəbhə xəttindən geridə qalanlar

müasir elmi prosesə qoşulmayaraq, artıq keçilmiş yolların künc-bucağında hansı isə tədqiqatla məşğul ola bilərlər, lakin bu, elm hesab edilə bilməz.

Elmi potensialın qorunub-saxlanması zərurəti

Yaranmış elmi potensialı qorumalı, saxlamalı, ondan indi və gələcəkdə müstəqil Azərbaycanın inkişafı naminə daha səmərəli istifadə etməliyik.

Heydər Əliyev

Bu gün dövlətin və cəmiyyətin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri elmi potensialın qorunub-saxlanması və ondan milli inkişaf naminə maksimum səmərə ilə istifadə olunmasıdır. Əgər bu, Elmlər Akademiyasının ənənəvi strukturunu saxlamaq və buradakı elmi mühiti bərpa etmək hesabına mümkündürsə, bütün qüvvələri bu istiqamətdə yönəltmək, AMEA-nı hər vasitə ilə dirçəltmək və onu işlək mexanizm vəziyyətinə qaytarmaq lazımdır. Lakin bunun üçün böyük təşkilatçılıq işi və büdcədən böyük miqdarda vəsait ayrılması tələb olunur. Hazırda bəzi adamlar akademiya canıyananlıq göstərdikləri üçün mü, yaxud özlərini “şirin” salmaq üçün mü, – məhz bu variantın üzərində dayanır və

elmi xilas etmək üçün büdcədən ayrılan vəsaitin bir neçə dəfə artırılmasını vacib sayırlar. Bəziləri isə məsələyə daha “yaradıcı” yanaşaraq, Akademiyani xilas etmək üçün Elm Fondu yaratmaq ideyasını həlledici hesab edirlər. Lakin “bu fond haradan maliyyələşəcək”, – sualına başqa cavab tapa bilmədiklərinə, yenə də dövlətə müraciət etmək məcburiyyətindədirlər. Bəli, dövlət ola bilsin ki, elmə ayırdığı maliyyənin miqdarını başqa sahələrin hesabına artırabilir. Lakin onun qəti əminliyi olmalıdır ki, bu pullar itən yerə getmir və bu sahə həqiqətən rentabellidir. Biz o vaxt, 2001-ci ildə belə yazmışdıq: “Bütün məsələ burasındadır ki, hazırda dövlətdə belə bir əminlik yoxdur. Çünki elmin Azərbaycan üçün prioritet istiqamətləri hələ müəyyənləşdirilməmiş, elmin rentabelli fəaliyyət modeli işlənilməmişdir”.¹

Bəli, Elmlər Akademiyası qorunub saxlanmalıdır. Lakin hansı formada, hansı fəaliyyət istiqamətlərində və hansı infrastrukturaya daxil olmaqla? Bunlar irəlicədən müəyyənləşdirilməlidir. Bu gün Akademiyanın keçmiş SSRİ Elmlər Akademiyasından qopub ayrılmış və təşkilati forması yeni miqyasın tələblərinə uyğun gəlməyən hazırkı vəziyyətini eynilə qoruyub saxlamaqdansa, onu daha mobil, daha çevik və daha məqsədyönlü bir quruma çevirmək

¹ Xəlilov S.S. Lider. Dövlət. Cəmiyyət. Bakı, 2001, s. 171.

tələb olunur. Əgər biz elmi potensialımızın bazasında həqiqətən rentabelli, işlək bir elm modeli qura bilsək, dövlət də bu sahəyə ayrılan pulun hədəf getməyəcəyinə, “fundamental elm – tətbiqi elm – texnoloji ideya – mühəndis-konstruktor layihəsi – istehsal” zəncirində hər bir halqaya ayrılan pulun hədəf getməyəcəyinə, sonrakı halqaların hesabına əməli nəticəsi olacağına əmin ola bilər.

Hal-hazırda Azərbaycanda təkcə Elmlər Akademiyası ilə deyil, bütövlükdə elmin inkişaf strategiyası ilə bağlı, elmin müasir tələblərə cavab verən təşkilati strukturunun formalaşdırılması ilə bağlı tədqiqatlara böyük ehtiyac vardır.

Öyrənilməsi vacib olan sahələrdən biri də Azərbaycanda elmin inkişaf istiqamətlərinin təsnif edilməsidir. Kiçik bir ölkə elmin bütün sahələrində aparıcı mövqe tuta bilməz. Ona görə də elmin maliyyələşməsi *üstün istiqamətlər* (prioritetlər) prinsipi ilə həyata keçirilməlidir.

“Elm” anlayışı ilə əhatə olunan tədqiqat sahələri pragmatiklik prizmasından, habelə son nəticənin milli və ümumbəşəri dəyərlərlə əlaqəliliyi baxımından üç qrupa bölünə bilər. Birincisi, tətbiqi elmlərdir ki, onların da real fayda gətirməsi yaxın və uzaq məqsədlərə xidmət baxımından iki cür olur. Müəyyən bir əməli fəaliyyət sahəsinin elmi əsaslarla qurulması, konkret bir istehsal müəssisəsinin texniki təchizatının yeni elmi biliklər əsasında təkmilləş-

dirilməsi və ya lokal bir sahədə yeni elmi ideya əsasında daha optimal texnoloji prinsipin həyata keçirilməsi sayəsində elm qısa müddətdə fayda verə bilər, gəlir gətirə bilər. Bu halda elmi biliyin tətbiqinə çəkilən xərclərlə tətbiqdən alınan gəlir arasında müsbət balans yaranır ki, bu da xalis gəliri müəyyən edir. Burada çəkilən xərclər ona görə az ola bilər ki, söhbət yeni elmi biliyin kəşfindən deyil, başqaları (başqa ölkələrdəki tədqiqatlar) tərəfindən əldə edilmiş hazır biliklərin sadəcə tətbiq yollarının araşdırılıb tapılmasından və tətbiq prosesinin texniki icrasından gedir. Daha doğrusu, deyilənlər elmin özündən daha çox, elm ilə istehsal arasındakı əlaqə proseslərinə aiddir.

“Elm” anlayışına daxil olan tətbiqi elmlər isə, istehsalın cari tələblərinə cavab olmayıb, daha çox dərəcədə ümumi səciyyə daşıyır. Tətbiqi elmlər fundamental elmlər sahəsində əldə olunmuş biliklərin üzərində qurulur. Burada söhbət bu və ya digər konkret istehsal müəssisəsinin rekonstruksiyasından deyil, bütövlükdə müəyyən tip istehsal müəssisələrinin ümumi ehtiyaclarının yeni tələblər əsasında ödənilməsinə yönəldilmiş fəaliyyətdən gedir. Bu fəaliyyət istehsal sahəsində yox, elmin öz hüdudları çərçivəsində aparılır. Ona görə də, burada alınan yeni biliklərin haradasa mütləq tətbiq olunacağına və gəlir gətirəcəyinə qarantıya yoxdur. Tətbiqi elm öz bəhrəsini verir, lakin bundan faydalanmaq, istifadə etmək

vəzifəsi istehsalçıların üzərinə düşür. Sənaye müəssisələrinin tərkibində bu məqsədlərə xidmət edən layihə-konstruktor büroları və hətta xüsusi “elm” bölmələri fəaliyyət göstərir ki, bunlar da bir qayda olaraq “sahə elmləri” adı altında əhatə olunur.

Tətbiqi elmlər sahəsində fəaliyyət bilavasitə konkret müqavilələr, sifarişlər əsasında aparılmasa da, onların hansı istehsal sahəsində, hansı təsərrüfat forması üçün istifadə olunacağı irəlicədən məlumdur. Bu baxımdan, tətbiqi elmlərin yerli iqtisadiyyatın istiqamətlərinə və tələblərinə uyğun yönəldilməsi prinsipə mümkündür. Dünyanın bütün ölkələrində tətbiqi elmlərin əsas hərəkətverici qüvvəsi yerli iqtisadiyyatın ehtiyaclarıdır. Heç bir ölkədə bütün tətbiqi elm sahələrində fəaliyyət göstərilmir və bu mümkün də deyil. Əlbəttə, dünya hökmranlığı iddiasında olan super ölkələr öz məhsulları üçün bütün dünya bazarlarını açıq saxlayırlar. Amma bunun üçün təkcə elmi-texnoloji rəqabət və iqtisadi mexanizmlər kifayət deyil; bu məqsəd üçün siyasi və hətta hərbi-siyasi vasitələr də işə salınır.

Azərbaycanda da tətbiqi elm həmişə sənaye ilə, kənd təsərrüfatı ilə, mədəniyyətin müxtəlif sahələri ilə qarşılıqlı əlaqə şəraitində inkişaf etmişdir. İkinci dünya müharibəsində yüksək oktanlı benzinə böyük ehtiyac yarandığı bir vaxtda məhz neft şəhəri Bakıda professor Yusif Məmmədəliyev bu sahədə bir sıra yeni kəşflərin və ixtiraların müəllifi oldu.

Sonralar da neft kimyası sahəsində praktik əhəmiyyətli elmi axtarışlar uğurla davam etdirildi və Azərbaycan Elmlər Akademiyası sistemində akademik Yusif Məmmədliyəvin yaratdığı elmi məktəbin nümayəndələri akademik Əli Quliyev, akademik Murtuza Nağıyev və s. bu sahədəki elmi axtarışları uğurla davam etdirdilər. Azərbaycan elmi bu gün də neft-kimya sahəsindəki ənənələri qoruyub saxlamağa çalışır.

Azərbaycan kənd təsərrüfatının inkişafı, xüsusən, 70-ci illərdən başlayaraq, *Heydər Əliyevin* rəhbərliyi dövründə o vaxtın tələbləri səviyyəsində aqrosənaye kompleksinin qurulması bu sahədəki tətbiqi elmlərin inkişafına böyük təkan vermişdir. Lakin təsərrüfatın inkişafı ilə yanaşı torpaqsünaşlıq məsələləri, təbiətin qorunması və ekoloji böhrandan çıxış yolları da dövrün aktual praktik problemləri sırasına daxil olmuşdur. Bu sahədə akademik Həsən Əliyevin yaratdığı elmi məktəb bu gün də uğurla davam etdirilir.

Neft geologiyası və neft quyularının qazılması ilə əlaqədar olaraq tətbiqi mexanikanın, ümumiyyətlə mexanika-riyaziyyat elmlərinin inkişafı da əlamətdar haldır. Bu sahədə aparılan tədqiqatların milli iqtisadiyyatımız, xüsusilə, neft sənayesinin inkişafı ilə bağlı mühüm tətbiqləri vardır. Bu gün Azərbaycanda neft sənayesinin yeni bir impuls ilə inkişafı həmin tədqiqatların aktuallıq dərəcəsini daha

da artırır.

Belə misalları, əlbəttə, yenə davam etdirmək olar. Amma əsas qənaət bundan ibarətdir ki, yerli iqtisadiyyatın ehtiyaclarına uyğun olan tətbiqi elm sahələrinin inkişafına diqqət daha da artırılmalı, bu sahələrdəki işlər həm maddi, həm də mənəvi aspektlərdə stimullaşdırılmalıdır.

Fundamental elmlərdə isə nəinki konkret tətbiqi sahələr, hətta tətbiq istiqamətləri də irəlicədən müəyyənləşdirilə bilmir. Burada elmi axtarışların sifarişçisi elmin özüdür. Başqa sözlə, “elm elm üçündür” prinsipi əsas tutulur. Əlbəttə, burada əldə olunan biliklər də istifadəsiz qalmır. Hər hansı yeni elmi bilik nə vaxtsa, hansı ölkədə isə, hansı istehsal sahəsində isə istifadə olunacaqdır. Lakin ünvan və zaman qeyri-müəyyəndir.

Beləliklə, fundamental elmlər milli ideallardan daha çox, ümumbəşəri ideallara xidmət edir. Bu sahələrdə də Azərbaycanın böyük elm adamlarının, xüsusilə Elmlər Akademiyasında çalışmış və riyaziyyatda və təbiətşünaslıqda yeni istiqamətlərin əsasını qoymuş görkəmli şəxsiyyətlərin, məsələn, akademik Zahid Xəlilovun, akademik Əsrəf Hüseynovun və s. böyük xidmətləri qeyd edilə bilər.

Əlbəttə, bəşər övladı olaraq bizim hər birimiz ümumbəşəri tərəqqidə iştirakçı olduğumuz üçün fəxr etməliyik; lakin şüurlu surətdə, yaxın və uzaq məqsədləri anlamaqla. Belə ki, müasir fizikanın,

məsələn, elementar zərrəciklər nəzəriyyəsinin, kvant elektrodinamikasının, ifrat keçiriciliyin və s. tədqiqi ilə bağlı Azərbaycanda heç kim fəaliyyət göstərməsə, bu sahələr inkişaf etmiş xarici ölkələrdə onsuz da tədqiq olunacaqdır. Bu sahələrdə əldə olunan yeni elmi biliklərin tətbiqi Azərbaycanın texniki imkanları şəraitində onsuz da mümkün deyildir. Fundamental elmlərin ön cəbhəsində əldə edilən yeniliklər ancaq çox yüksək texnika və texnologiya bazasında istifadə olunmaqla praktik səmərə verə bilər. Azərbaycanda bu sahələrin ancaq nəzəriyyəsi ilə, əslində nəzəriyyə də çox vaxt operativ eksperimental dəstək tələb etdiyindən, riyaziyyatı ilə məşğul olurlar. Bəli, riyaziyyat yeganə sahədir ki, burada eksperimental baza və müvafiq texnoloji inkişaf səviyyəsi olmadan da, elmin ön cəbhəsinə girmək mümkündür. Təki intellekt olsun, istedad olsun. İntellektual imkanlarına görə isə bizim millət heç kimdən geri qalmadığından, alimlərimiz məhz nəzəriyyə və riyaziyyatla bağlı sahələrdə böyük uğurlar əldə edərək dünya elminə layiqli töhfələr verirlər. Lakin bizim dünya elminə verdiyimizlə ondan aldığımız arasında optimal balans yaranırmı? Böyük istedad sahibi olan alimlərimizin dünyada gedən elmi proseslərdəki iştirakı pərakəndə xarakter daşıyırmı? Elmi tədqiqatın, elmi informasiyanın əslində çox qiymətli olduğu bir zamanda biz tədqiqatlarımızın nəticələrini dünya elminə havayı bağışlamırıqmı?

Əlbəttə, bütün sahələrdə olduğu kimi burada da biz öz milli mentalitetimizə uyğun olaraq geniş-qəlb-lilik nümayiş etdirə bilərik. Lakin hər şeyin bir hüdudu vardır. Biz özümüzün ən yüksək sərvətimiz olan intellektual potensialımızdan praqmatik düşüncə ilə istifadə etməyi bacarmalıyıq. Bunun üçün dünya elm praktikasında məlum modellər vardır ki, müstəqil dövlət olduqdan sonra bu barədə də düşünməliyik. Biz istedadlı gənclərimizə qrantlar verərək onların elmi fəaliyyət layihələrini maliyyələş-dirən beynəlxalq fondların “səxavətinə” də, nəhayət, səmimiyyət və sadələvhlük müstəvisindən fərqli bir müstəvidə qiymət verməliyik. Biz intellektual mülkiyyət haqqında, patent haqqında sadəcə qanunlar qəbul etməklə kifayətlənməyərək, onların Azərbaycan gerçəkliyində həqiqətən işləməsinə nail olmalıyıq. Bütün bu deyilənlər ilk növbədə fundamental elmlər sahəsindəki tədqiqatlarımıza aiddir.

Elə elmlər də vardır ki, onlar iqtisadiyyatın bu və ya digər sahəsində tətbiq olunaraq gəlir vermə-sələr də, bizim milli maraqlarımızla bilavasitə bağlı-dırlar və onların inkişaf etdirilməsi müstəqil Azər-baycan Respublikasının ən böyük vəzifələrindən bi-ridir. Bu elmlər dünya elmi prosesinə, ümumbəşəri dəyərlər kompleksinə dolayısı ilə daxil olsalar da, bilavasitə Azərbaycanla, xalqımızın, millətimizin tarixi və bu günü ilə, milli dünyagörüşümüzə, fə-l-səfi fikrimizlə, milli iqtisadiyyatımızın təşkilati

problemləri ilə və nəhayət, dinimiz, dilimiz, mədəniyyətimiz, ədəbiyyatımızla bağlı olan elmlərdir. Bu sahələr insanla, cəmiyyətlə bağlı olduğuna görə elmlərin təsnifatında ya humanitar elmlər, ya da ictimai elmlər adı altında qruplaşdırılır.

Fundamental elmlərdən fərqli olaraq ictimai elmlər ümumbəşəri miqyas daşımaqla bərabər, hər bir millət miqyasında həmin millətin maraq dairəsinə uyğun ikinci, regional mövcudluğa malikdir. Yəni, ümumdünya tarixi ilə yanaşı Azərbaycan tarixi də vardır. Ümumi iqtisadi nəzəriyyə ilə yanaşı, Azərbaycan iqtisadiyyatı da nisbi müstəqil şəkildə tədqiq olunur və s. İctimai elmlər sahəsində də dünyaya miqyasında gedən prosesləri öyrənmələr çoxdur. Biz məşğul olmasaq da, tarixi, fəlsəfəni, iqtisadi nəzəriyyəni öyrənilən inkişaf etdirənlər olacaqdır. Lakin məhz Azərbaycanın tarixini, fəlsəfi fikrini, iqtisadiyyatını, ictimai-siyasi problemlərini, dilini, ədəbiyyatını və s. başqaları bizim qədər təfərrüatlı öyrənməyəcəklər və ya əgər öyrənsələr də obyektivliyi gözləməklə, yaxud bizim milli maraqlar prizmasından öyrənməyəcəklər.

Ona görə də, ictimai elmlər sahəsindəki tədqiqatlar, bizim fikrimizcə, elmin prioritet istiqamətlərinə daxil edilməlidir. Təsadüfi deyildi ki, Azərbaycanda Elmlər Akademiyası yaradılarkən onun rəhbərlərindən biri görkəmli filosof akademik Heydər Hüseynov olmuşdur və onun sağlığında ictimai elm-

lərin inkişafına xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Bu gün Milli Elmlər Akademiyasında və universitetlərdə bu sahələrdəki tədqiqatların daha yaxşı təşkilinə və inkişaf etdirilməsinə böyük ehtiyac vardır. Son vaxtlarda Dağlıq Qarabağ problemi ilə bağlı müzakirələrdə üzə çıxan həqiqətlərdən biri də bu sahədə elmi tədqiqatların mütəşəkkil surətdə təşkil olunmaması faktı idi. Lakin humanitar və ictimai-iqtisadi sahələrdəki problemlərimiz təkcə bundan ibarət deyil. Azərbaycan keçid dövründədir, müstəqil dövlət qurur və bununla bağlı onlarca fəlsəfi, ictimai-siyasi, iqtisadi və s. xarakterli problemlər ortaya çıxır ki, onların da vaxtında tədqiqi və proqnozu üzrə məsuliyyət həm də elmin üzərinə düşür.

Beləliklə, fundamental, tətbiqi və ictimai elm sahələrinin hər birinin öz xüsusiyyətləri vardır. Və Azərbaycanda elmin inkişaf konsepsiyası hazırlanarkən və bu konsepsiyaya uyğun təşkilati formalar müəyyənləşdirilərkən bu xüsusiyyətlər mütləq nəzərə alınmalıdır. Nəzərə alınmalıdır ki, inkişaf etmiş ölkələrdə ictimai-siyasi quruluş və iqtisadi münasibətlər sistemi artıq qərarlaşdığından, onların bu sahədə ciddi problemləri yoxdur. Bu ölkələr elm dedikdə, əsasən təbiət elmlərini nəzərdə tuturlar. Burada prioritetlik də ola bilsin ki, məhz təbiət elmlərinə verilir. Lakin biz, yeni iqtisadi münasibətlərə keçən, yeni cəmiyyət və yeni dövlət quran, milli özünüdərk prosesinə yeni qədəm qoymuş olan bir

xalq keçid dövründə prioritetliyi məhz bu quruculuq proseslərinin elmi-nəzəri əsaslarına vermək məcburiyyətindəyik. Lakin bu, əlbəttə, digər elmlərin sıxışdırılması hesabına həyata keçirilməməlidir.

Fundamental və tətbiqi elmlər

Ancaq nəzəriyyəni təcrübə ilə birləşdirən, nəzəri fikirlərini tətbiq edə bilən və onlardan əməli nəticə götürə bilən, cəmiyyətə, ölkəyə, xalqa konkret fayda gətirən insanlar alimlərin sırasında xüsusi yer tutur.

Heydər Əliyev

Elmi fəaliyyət çox ağır və baha başa gələn, böyük resurslar tələb edən bir sahədir. Hətta ən böyük ölkə belə, elmin bütün sahələrində müasir tələblər səviyyəsində tədqiqat işləri apara bilməz.

Hər bir ölkədə tətbiqi elmlər bir qayda olaraq onun öz iqtisadiyyatının ehtiyaclarına uyğun istiqamətlərdə inkişaf etdirilir. Bu baxımdan, təbii ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının da elm tutumlu sahələri müəyyənləşdirilməli və tədqiqatlar əsasən bu istiqamətlərə yönəldilməlidir.

Lakin tətbiqi elmlərlə yanaşı fundamental elmlər də vardır və onlar bir qayda olaraq bütün ölkələrdə deyil, yalnız ən böyük, ən qabaqcıl ölkələrdə inkişaf etdirilir. Azərbaycanda elmə, o cümlə-

dən, fundamental elmlərə praqmatik münasibət hələ formalaşmadığından çoxları bu sahəyə sadəcə milli imici yüksəldən bir amil kimi baxır.

Həm fundamental, həm də tətbiqi elmlər iki müxtəlif parametrlə səciyyələnir. Sözün dar mənasında, həqiqi mənasında böyük elm – elmi yaradıcılığın ön cəbhəsi, bilavasitə yeni elmi biliklərin əldə edilməsi, elmi nəzəriyyələrin formalaşması prosesi vertikal ölçüdə, dərinlik göstəricisi ilə müəyyənləşir. Lakin elm piramidası həm də oturacaq müstəvisinin sahəsi ilə, artıq məlum elmi biliklərin və nəzəriyyələrin mənimsənilməsi və yayılma dərəcəsi ilə ölçülür.

Hər hansı bir ölkədə əhalinin maariflənməsi, savadlılıq dərəcəsi, klassik elmi biliklərin tədris proqramlarına daxil edilməsi və yayılması prosesi, daha geniş kütlələrin müxtəlif çeşidli elmi biliklərlə zənginləşməsi, elmi biliklərin əhali arasında paylanması və ya daha doğrusu, elmi biliklərin adi şüurun strukturuna daxil olması – bəli, bütün bunlar da göstəricidir. Lakin bunun böyük elmlə bilavasitə əlaqəsi yoxdur.

Müasir dövrdə Azərbaycanda elmi potensialdan səmərəli istifadə etmək və onu ictimai tərəqqinin mühüm hərəkətverici qüvvələrindən birinə çevirmək üçün qarşıda duran vəzifələrdən biri elmin təşkilati strukturunu yeni tələblərə uyğun surətdə optimallaşdırmaqdan ibarətdir. Əlbəttə, biz bütün

dünya alimlərinin birgə səyi ilə yaradılan və inkişaf etdirilən və bütün sahələri əhatə edən böyük elmdən danışırıq. Hər bir ölkə elmin inkişafı və istifadəsi prosesinə öz xüsusiyyətlərinə və imkanlarına uyğun olaraq qoşulur.

Əsas məsələ məqsədin düzgün seçilməsidir. Elm bizə nədən ötrü lazımdır? Biz elmin hansı sahələrindəki nailiyyətləri öz ölkəmizdə tətbiq etmək imkanlarına malikik? Bizim sənayenin və kənd təsərrüfatının texnoloji inkişaf səviyyəsi və burada istifadə olunan qurğuların elmi tutum dərəcəsi öyrənilibmi? Yəni bir tərəfdən, bizim üçün hansı elm sahələrinin üstün əhəmiyyət kəsb etdiyi, digər tərəfdən, bizim texnologiyanın elmin hansı inkişaf səviyyəsinə adekvat olduğu nəzərə alınmalıdır.

Məsələ burasındadır ki, fundamental elmlərin inkişaf səviyyəsi ilə tətbiq üçün uyğunlaşdırılmış səviyyə arasında xeyli böyük fərq vardır. Başqa sözlə, tətbiqi elmlər fundamental elmlərin təqribən 5-10 il, bəzi sahələrdə isə hətta 20-30 il bundan əvvəlki nailiyyətlərindən istifadə edir. Ancaq o ölkələr fundamental elmlərin inkişafında xüsusilə maraqlıdır ki, onlar yeni elmi kəşflərin hamıdan əvvəl tətbiq olunmasına qadirdirlər. Dünyada cəmi bir neçə belə superdövlət vardır.

Azərbaycanda keçmiş SSRİ-nin elm məkanında hazırlanmış çoxlu sayda yüksək ixtisaslı elmi kadr vardır. Əgər nəzərə alsaq ki, SSRİ dünyada el-

min inkişaf səviyyəsinə görə ən öncül yerlərdən birini tuturdu, deməli, bu alimlərin də səviyyəsi dünya standartları səviyyəsindədir. Hazırda bu mütəxəssislər üçün elmi mühit olmadığından və öz səviyyələrinə uyğun maaşla təmin edilə bilmədiklərindən, onların bir qismi işləmək üçün xarici ölkələrə gedir və bəzən həmişəlik orada qalırlar. Bu, Azərbaycan üçün çox böyük itkidir. Çünki bu səviyyədə alimlərin yenidən hazırlanması həddindən artıq böyük vəsait tələb edir.

Digər bir səbəb də budur ki, elmi işçilər keçmiş SSRİ-nin vahid elmi məkanından ayrı düşdükələrinə görə öz əvvəlki fəaliyyətlərini davam etdirə bilmirlər. Bir çox elm adamları öz ixtisaslarını dəyişərək praktik çıxışı olan tətbiqi sahələrə keçirlər. Bununla da, dünya elmi üçün əslində çox böyük nüfuz sahibi olan nadir mütəxəssislər orta elmi personalın yerini tutmuş olurlar. Bəzi alimlər isə ümumiyyətlə elmi fəaliyyətdən uzaqlaşırırlar. Bu itkiləri hesablasaq, Azərbaycanın özünün çox böyük milli sərvətindən tədrisən necə məhrum olduğunu görürük.

Çıxış yolu nədədir? Bu böyük milli sərvəti necə xilas etmək olar?

Bəziləri çıxış yolunu çox bəsit variantlarda axtarır. Belə güman edirik ki, sadəcə olaraq büdcədən elmə ayrılan vəsaitin artırılması ilə bütün problemlər həllini tapa bilər.

Əlbəttə, elm ilə istehsal arasındakı münasibətlərin düzgün tənzimləndiyi cəmiyyətlərdə elmə qoyulan vəsaitin artması olduqca səmərəli olur. İnkişaf etmiş ölkələrdə elm ən çox gəlir gətirən sahələrdən biridir. Elmə qoyulan hər manatın gətirdiyi gəlir faizlərlə deyil, misillərlə ölçülür. Lakin bunun üçün əvvəlcə elmi potensialın səfərbər olunması və məqsədli surətdə yönəldilməsi lazımdır.

Dünyada elmin təşkili praktikasında Elmlər Akademiyası həqiqətən ən diqqətəlayiq formalardan biridir. Elmi tədqiqatların mərkəzləşdirilmiş surətdə həyata keçirilməsinin böyük üstünlükləri vardır. Lakin nəzərə alınmalıdır ki, bu cür mərkəzləşmiş sistem daha çox dərəcədə sosializm cəmiyyəti üçün səciyyəvi idi. Bəli, sosializmin bu sahədə kapitalizm cəmiyyətinə nisbətən həqiqətən üstünlükləri var idi. Lakin iqtisadiyyat sahəsində dövlət monopoliyasından imtina edilməsi və bazar münasibətlərinə keçilməsi şəraitində elmin mərkəzləşmiş qaydada fəaliyyəti bir sıra çətinliklərlə bağlıdır. Biz bu mahiyyət fərqi nəzərə almadan, guya hər şeyin əvvəlki qaydada qala biləcəyi fikri ilə özümüzü aldada bilmərik. Burada əvvəlcə iki müxtəlif ictimai-iqtisadi sistemin üstün cəhətlərinin inteqrasiyası kimi çox mürəkkəb bir prosesin elmi-metodoloji əsasları işlənib hazırlanmalıdır.

Bəli, vahid ümumbəşəri elm prosesinə daxil ola bilməyən, elə bil ancaq özü üçün yaradılmış

lokal elm strukturları əsl elm sayıla bilməz. Böyük elmə daxil olmağın öz şərtləri vardır. Bunlardan biri dünya miqyasında əldə olunmuş yeni elmi biliklərin və elmi axtarışların ön cəbhəsində olmaqdır. Cəbhə xəttindən geridə qalanlar müasir elmi prosesə qoşulmayaraq yalnız artıq keçilmiş yolların künc-bucağında yer tuta bilirlər, lakin bu, elm hesab edilə bilməz.

Müəyyən bir xalq və ya ölkə üçün elm yalnız ayrı-ayrı adamların mənəvi tələbatı, intellektual əyləncəsi olmayıb, sənayenin, təsərrüfatın, ümumiyyətlə istənilən ictimai fəaliyyət sahəsinin inkişafına xidmət edən ideya-nəzəri təminat mənbəyidir. Elmi-tədqiqat sahələri ilə müxtəlif praktik fəaliyyət sahələri arasında isə bir körpü olaraq müvafiq texnika və texnologiya sahəsi dayanır. Bu, olduqca böyük, bütün ölkə miqyasında həyata keçən mürəkkəb ictimai prosesdir. Lakin bütöv bir ölkə, hətta ən böyük ölkələr üçün də müstəqil elm məkanından danışmaq mümkün deyil. Hətta, keçmiş SSRİ kimi nəhəng ölkə də özünün tam müstəqil elmini yarada bilmədi. Ona görə də, hər bir ölkə öz elm strategiyasını imkanlarına uyğun olaraq qurmalıdır. Bu baxımdan, Azərbaycan öz miqyası ilə müqayisədə xeyli böyük elmi potensiala malikdir. Bu potensialın yaranmasında Elmlər Akademiyasının böyük rolu olmuşdur. Hazırda Azərbaycan elmin bir sıra sahələrində bütün dünya miqyasında qabaqcıl mövqe tutur. Bu

uğurların səbəblərini araşdırmaq və onları möhkəmləndirmək lazımdır.

Biz Milli Elmlər Akademiyasının statusunun daha da yüksəldilməsi, nüfuzunun artması, burada əsl elmi yaradıcılıq atmosferinin bərpa olunması tərəfdarıyıq. Bu gün ən vacib məsələlərdən biri Akademiyaya seçkilərin müntəzəm elmi meyarlar əsasında keçirilməsi, onun özəyini təşkil edən həqiqi və müxbir üzvlərin nisbətən gənc, istedadlı alimlər hesabına artırılması, sönməkdə olan yaradıcı mühitin bərpa olunması, Akademiyanın ümumi yığıncağının və Rəyasət Heyətinin səlahiyyətlərinin artırılmasıdır. Bu gün cəmiyyətdə “akademik” imicinin bərpasına böyük ehtiyac vardır. Ümumiyyətlə, cəmiyyətdə nüfuzlu elm adamlarının, böyük intellekt sahiblərinin fikri nə qədər çox nəzərə alınsa, bir o qədər yaxşıdır. Lakin elmin inkişafını yalnız Milli Elmlər Akademiyası ilə bağlamaq qüsurlu yanaşmadır. Çünki bu inkişaf həm təhsil sistemi ilə, xüsusən də ali məktəb, magistratura və doktoranturada fəaliyyətlə, həm müasir texnologiyaya əsaslanan sənayenin inkişafı ilə, həm də digər fəaliyyət sahələrinin nəzəri səviyyədə dərk olunması təşəbbüsləri ilə sıx surətdə bağlıdır. Bu təşəbbüslər çox müxtəlif təşkilati formalarda həyata keçirilir. Keçmiş SSRİ-də elmin inkişafı əsasən Elmlər Akademiyası ilə ona görə bağlanırdı ki, MEA-nın yeganə fəaliyyət sahəsi elmi tədqiqat idi. Lakin qarışıq sa-

hələrdə də elmin öz payı var. Lakin çox təəssüf ki, bəzi Akademiya funksionerləri qətiyyətlə iddia edirlər ki, guya MEA-dan başqa heç yerdə, o cümlədən universitetlərdə əsl elmi yaradıcılıq mühiti ola bilməz. Bu, çox səhv təsəvvürdür. Çünki elmi mühitsiz təhsil müəssisəsi universitet sayılmamalıdır. Universitetin başqa ali məktəblərdən əsas fərqlərindən biri də onun nəzdində elmi-tədqiqat institutlarının olmasıdır.

İndi biz müstəqil Azərbaycan Respublikasında elmin inkişaf perspektivlərini araşdırarkən köhnə təşkilati formalar, onların müsbət ənənələrinə hörmətlə yanaşmaqla bərabər, yeni, zamanın tələblərinə daha çox cavab verən optimal təşkilati formalara da biganə qalmamalıyıq. Qanunların məqsədi yaradıcılıq axtarışlarının, o cümlədən təşkilati forma axtarışlarının məhdudlaşdırılması deyil, əksinə, fayda verə biləcək istənilən yeni formaya hüquqi imkan verilməsi olmalıdır. Bu baxımdan biz elm və təhsilin birgə inkişaf konsepsiyasını hazırlayarkən, ancaq ən ümumi prinsipləri ön plana çəkməyə və süni məhdudiyyətləri aradan götürməyə çalışmalı, bürokratik mexanizmləri sadələşdirməliyik. Xatırlatmaq istədim ki, Milli Elmlər Akademiyası, heç şübhəsiz, Azərbaycanda elmin inkişafı sahəsində misilsiz xidmətləri olan, böyük kadr potensialına malik nəhəng bir qurumdur. Ona görə də yarım əsr ərzində toplanmış təcrübəni nəzərə almadan yeni bir qurum ya-

ratmaq sadələvhlük olardı. Bu səbəbdən də, Azərbaycanca elmin inkişafı ilə bağlı islahatlar aparılarkən ilk növbədə Elmlər Akademiyasının təcrübəsi və potensialı nəzərə alınmalıdır. Elm və təhsilin əlaqələndirilməsi işində də bu çox vacibdir. Təsadüfi deyildir ki, Milli Məclisin Elm və Təhsil məsələləri daimi komissiyasında da magistraturanın Akademiya ilə birlikdə, onun bazasından və elmi potensialından istifadə etməklə yaradılması məsələsi qaldırılmışdır. Bizim fikrimizcə, magistratura ali məktəblərin monopoliyasında qalmamalı və Akademiya sistemində çalışan alimlər təhsil prosesindən kənarlaşdırılmamalıdır.

Lakin bununla yanaşı olaraq, öz elmi kadr potensialına görə bir sıra sahələrdə akademiya geridə qalmayan universitetlərdə də elmin inkişafına şərait yaradılmalıdır. Bu müxtəlif qurumların paralel tədqiqat aparması və bir-birini təkrar etməməsi üçün akademiya sistemində olan elmi-tədqiqat institutları ilə universitetlərin nəzdindəki elmi-tədqiqat mərkəzləri və kafedralar arasında sıx koordinasiya olmalıdır. Respublikamız o qədər böyük iqtisadi potensiala malik deyil ki, müəyyən bir elm sahəsində olan bir neçə elmi-tədqiqat müəssisələrinin hamısını müasir laboratoriyalarla təmin edə bilsin. Ona görə də mərkəzləşdirilmiş elmi idarəçilik prinsipi zamanın tələbidir. Lakin bu prinsip hansı hallarda birləşmə şəklində, hansı hallarda əlaqələndirmə və birgə

fəaliyyət şəklində həyata keçirilməlidir – bütün bunlar konkret yanaşma tələb edir. Məhz buna görə də əvvəlcə Milli Elmlər Akademiyasının nisbi müstəqil bir qurum kimi fəaliyyətinin, eyni zamanda universitet elminin nisbi müstəqil bir proses kimi təşkil olunmasının qanunda ayrı-ayrı təsbit edilməsindən deyil, əlaqələndirilmiş vahid bir mexanizmin hüquqi əsaslarının hazırlanmasından çıxış edilməlidir.

Elm və praktika

Bilmək hələ azdır, əsas məsələ onu yaxşı tətbiq etməkdir.

R. Dekart

Elmin nə dərəcədə səmərəli olması bəzilərinin Azərbaycan ictimai şüuruna yeritməyə çalışdığı beynəlxalq indeksasiya göstəriciləri ilə deyil, onun infrastrukturundakı üç komponent arasında nisbətlə səciyyələnir.

Söhbət *fundamental elmin, tətbiqi elmin və təcrübi-konstruktor işinin* (bu sonuncu əslində elmin bir sahəsi olmayıb, elmlə mühəndisliyin qovşağında olan fərqli bir sahədir) nisbətindən gedir.

Azərbaycanda elmə ayrılan maliyyə vəsaiti əsasən “fundamental elm” kateqoriyasına aid olan sahələrə sərf olunur. Tətbiqi elmlərə ondan xeyli az

vəsait ayrılır. Akademiya çərçivəsində təcrübi-konstruktor işləri, demək olar ki, yox dərəcəsindədir.

Əyanilik üçün bəzi qabaqcıl ölkələrdə bu üç komponentin nisbətində baxaq: Yaponiyada bu nisbət 14% - 26% - 60%; ABŞ-da: 12% - 22% - 66%-dir. Yəni fundamental elmə nə qədər xərcləyirsə, ondan təqribən 2 dəfə çox tətbiqi elmlərə və 4-5 dəfə çox təcrübi-konstruktor işlərinə sərf olunur. Sonuncu halqa bilavasitə istehsalın, iqtisadiyyatın daxili tələbatına uyğunlaşdırılmış və tətbiqi elmlərin bazasında görülən mühəndis-konstruktor işlərini əhatə edir. Buraya yeni texnika istehsalına olan məsrəflər də daxil deyil. Çünki bu mərhələyə texnikanın kütləvi istehsalı yox, təcrübi nümunənin düzəldilməsi aiddir. Əgər bu nümunə sınaqdan uğurla çıxarsa, onda həmin texnikanın (istehsal vasitəsinin) istehsalına başlanılır ki, bu da əsasən maşınqayırma sənayesinə aiddir.

Ancaq yeni texnikanın kütləvi istehsalından sonra onun nisbətən yüngül sənaye sahəsində istifadə olunması başlanılır və əgər bu yeniliyin tətbiqi iqtisadi cəhətdən daha səmərəli olarsa, alınan gəlir elmin tətbiqi sayəsində əldə olunmuş sayılır. Və yalnız bu zaman elm həqiqətən səmərə vermiş olur. Düzdür, elmin maliyyələşməsi üçün onun nəticələrinin iqtisadi səmərəsini gözləməyə bəzən heç ehtiyac qalmır. Çünki müvafiq sənaye sahəsinin ekspertləri mümkün gəliri qabaqcadan hesablayaraq, elmi-tex-

niki yeniliyi özləri üçün əlverişli qiymətə satın alırlar. Bu iş əsasən patentləşmə və patentlərin satılması yolu ilə həyata keçirilir.

Yaponiya örnəyinin bir aspekti də bundan ibarətdir ki, bizə nisbətən xeyli böyük olan bu ölkə bütün elm sahələri üzrə orta bir səviyyəni saxlamaqla yanaşı, əsas gücü yalnız bir neçə sahəyə yönəlmişdir. Və həmin sahələrdə də dünya miqyasında ön xəttə çıxıb və hətta ABŞ kimi bir elm nəhəngi ilə rəqabətə girir. Bizdə isə bu prioritetlər hələ də müəyyənlişmədiyindən sanki kortəbii xarakter daşıyır, kim hansı mövzunu istəyirsə, onu da seçir. Deməli, elm haqqında ümumi söhbətlər aparılmasına baxmayaraq, real iqtisadi səmərə verə biləcək sahələrin və mövzuların müəyyənlişdirilməsi istiqamətində elmi araşdırmalar hələ də aparılmır.

Elm öz funksiyasına görə iki qola ayrılır: fundamental və tətbiqi. Birincidə məqsəd gerçəklik haqqında yeni biliklər əldə etmək, həqiqətə daha çox yaxınlaşmaqdır. İkincidə isə məqsəd – alınmış bilikləri gerçəkliyə tətbiq etmək, yeni texnoloji sistemlər yaratmaqdır.

Fundamental tədqiqatlar – yeni biliklər alınması artıq məlum olan elmi biliklərin və metodların yüksək səviyyədə mənimsənilməsini tələb edir. Ye-

nini yaratmaq üçün köhnəni öyrənmək lazımdır. Bu mənada fundamental tədqiqatlar fundamental təhsil ilə sıx surətdə bağlıdır. Mahiyyətlər arasındakı bu əlaqə, təbii ki, təşkilati strukturda da nəzərə alınmalıdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə doğrudan da belədir. Fundamental tədqiqatla fundamental təhsil vahid müəssisələrdə – universitetlərdə birləşdirilmişdir. Ölkəmizdə isə bu zərurət unudulmuşdur.

Tətbiqi tədqiqatlar gerçəklik haqqında deyil, gerçəkliyi dəyişdirməyin yolları haqqında biliklərə əsaslanır. Bu biliklərin öyrənilməsi sonrakı yaradıcılıq üçün zəruri şərtidir. Və deməli, burada bu tədqiqatla təhsil vəhdətdə olmalıdır. Lakin burada fundamental biliklər yox, tətbiqi biliklər öyrənildiyindən hər bir tətbiqi sahəyə uyğun gələn spesifik ali təhsil sahəsi vardır. Məsələn, texnoloji ali məktəblər sahə elmləri ilə, ali tibb məktəbləri tibb profilli tədqiqat institutları ilə vəhdətdə olmalıdır (inteqrasiya getməlidir).

Elmin hər iki qolunun müvafiq ali təhsil sahələri ilə daxili əlaqəsi inkişaf etmiş ölkələrdə (bəlkə, əksinə, onların inkişafı elə elmlə təhsilin düzgün inteqrasiyasının nəticəsidir) nəzərə alınsa da, SSRİ-də nəzərə alınmamış, elm təhsil sistemindən ayrı düşmüşdür. Yüzlərlə yüksək ixtisaslı alim biliklərini gənc kadrlara öyrədə bilməmiş, yüzlərlə professor əsasən tədrislə məşğul olduğundan elmi yaradıcılıq potensialını reallaşdıra bilməmişdir.

Nəyi isə dərk eləmək, başa düşmək hələ azdır. Öyrənilənləri həyatda tətbiq etməyi bacarmaq lazımdır. Əgər bilik hər hansı fəaliyyət proqramına daxil edilə bilmirsə, istifadəsiz qalırsa o, passiv hafizəyə keçərək tədricən unudulur, və ya xüsusi saxlanma vasitələri ilə (kitab və s.) gələn nəsillərə ötürülür. Bu cür "lazımsız" biliklər "lazımlı bilikləri" tamamlamaq üçün lazım olur. Yaxud sonradan əldə olunmuş yeni biliklərlə birləşərək istifadə olunmaq imkanı əldə edir. "Saxla samanı, gələr zamanı". Bu el hikməti özünü bilik sahəsində də doğrultduğundan biliklərin sistemə salınması və tətbiqdən asılı olmadan, nisbi müstəqil bir sərvət kimi yeni nəsillərə ötürülməsi ənənə halını alır. Nəticədə, bir tərəfdən, müstəqil elm sahələrinin əsaslarını, fənləri öyrədən təhsil sistemi formalaşır, digər tərəfdən, yeni bilik əldə etmək özü məqsədə çevrilir və nisbi müstəqil elmi fəaliyyət sahəsi yaranır. Bir-biri ilə sıx əlaqədar olan və məntiqi yolla biri digərindən alınə bilən müəyyən qrup biliklər sistemi formalaşır ki, bunlar da gələcək elmi fənlərin əsasını təşkil edir.

O vaxt ki, hər bir adam yalnız özünə lazım olan bilikləri öyrənməklə kifayətlənirdi – o vaxt arxada qalır. Elm sağlam şüur və əxlaqi meyar hüdudlarını keçərək özünə münasibətdə yeni düşüncə tərzini tələb edir. Əgər o dövrdə Sədi öz dediklərinə əməl etməyən alimi əlində çırağ gəzdirən kora bənzədirdisə, indi belə korlardan kənarında elmin in-

kişafını təsəvvür etmək qeyri-mümkün olur. Kim isə axtarır, kəşf edir, tapır, lakin özü üçün deyil, başqaları üçün. Özü də konkret mənada başqaları üçün yox, məsələn, öz övladları üçün, ya bir qohumu, tanıdığı bir adam üçün yox, naməlum başqaları üçün. Bütün bəşəriyyət üçün.

Başqasının kəşf etdiyi bilik elə bil ki, yəhərli, yüyənli at kimi qaça-qaça gəlib hamının qarşısından keçir. Keçir, lakin dayanmır. Ata minib onu istədiyini səmtə sürmək üçün, ona sahib olmaq üçün də xüsusi məharət lazımdır. Bir yerdə dayanan adam qaçan ata minə bilməz. Gərək sən özün də hərəkətdə olasan. Elə bil ki, elm adamı üzünü tətbiqçilərə tutub deyir: "Məndən bərəkət, sizdən hərəkət". Elmin tətbiqi isə olduqca müxtəlif sahələri əhatə edir.

Kim belə hesab edirsə ki, elmin həyatla əlaqəsi yalnız texnika vasitəsilə mümkündür, böyük səhv edir. Həyat yalnız istehsalatdan ibarət deyil. Başqa sözlə, maddi istehsal ictimai həyatın yalnız cüzi bir hissəsini təşkil edir. Düzdür, maddi istehsalın rolu böyükdür. Lakin mənəvi amillərin getdikcə daha çox dərəcədə məhsuldar qüvvəyə çevrildiyi bir şəraitdə ictimai həyatın mənəvi və maddi komponentləri arasındakı nisbətdə ciddi dəyişmələr baş verməkdədir.

Bütövlükdə ictimai həyatın mənzərəsi hər bir adamın həyatına nəzərən daha zəngin və daha rəngarəngdir. İctimai həyata insanın həm maddi, həm

də mənəvi ehtiyaclarının ödənilməsinə yönəlmiş fəaliyyət sahələri ilə yanaşı, əslində heç bir konkret insana lazım olmayan, yalnız müəyyən sosial təşkilati strukturların özünümühafizəsinə xidmət edən fəaliyyət sahələri də daxildir. İnsanın bilavasitə maddi tələbatına xidmət edən yüngül sənaye, həmin sənayenin texniki ehtiyaclarını təmin edən maşınqayırma sənayesi, texnologiyalara nəzarət edən mühəndis fəaliyyəti, fəhlələrin bilavasitə icraçılıq fəaliyyəti, yeni texniki sistemlərin layihəsini hazırlayan ixtiraçı və konstruktorların fəaliyyəti, elmi nailiyyətlərin istehsalə tətbiq yollarını axtaran elmi-texniki fəaliyyət və nəhayət, yeni elmi biliklərin əldə olunmasına xidmət edən elmi işçilərin fəaliyyəti – elmi kəşflər. Elmi axtarışlar aparən adamların, habelə mühəndis və konstruktor kadrlarının hazırlanmasına xidmət edən təhsil sistemi. Bu, vahid bir zəncirdir. Təhsil-elm-ixtiraçılıq fəaliyyəti – texnologiyaların mənimsənilməsi, – mühəndis fəaliyyəti – bilavasitə icraçılıq – istehlak mallarının hazırlanması – istehlak...

Lakin həyatda elm həlqəsini bir tərkib elementi kimi özündə saxlayan başqa analoji zəncirlər də az deyil. Məsələn, Təhsil-Elm-Səhiyyə-Fiziki sağlamlıq; Təhsil-Elm-İdarəetmə; Təhsil-Elm-Siyasət; Təhsil-Elm-Hüquq; Təhsil-Elm-Ticarət; Təhsil-Elm-Özünüidarə və s. Bütün bu zəncirlərin başlanğıcında dayanan Təhsil özü də mürəkkəb sistem

olmaqla elmi daxili ünsür kimi əhatə edir: Təhsil-Elm Təhsil-Elm-Səhiyyə və s. Burada birinci təhsil elm adamının yetişməsi üçün, ikinci təhsil isə həmin elm adamlarının verdiyi bilik əsasında konkret bir sahədə mütəxəssislər yetişməsi üçündür.

AMEA və digər akademiyalar

Akademiyanın əsasını qoyan Platon belə hesab edirdi ki, onun mərkəzində həmişə fəlsəfi ideya dayanmalıdır.

Əbu Turxan

Əgər keçid dövründə vəzifələrə təyinat icraçılıq keyfiyyətinə görə həyata keçirilirdisə, yeni quruculuq dövründə elmi əsaslarla idarəetmə sisteminin bərqərar olması və bunun üçün bir tərəfdən müvafiq elm sahəsinin inkişaf etdirilməsi, digər tərəfdən, kadrların seçilməsində yaradıcı təfəkkürə üstünlük verilməsi mühüm şərtidir. Yəni mərkəzləşmiş idarəçilik sistemi, dövlətin ümumi maraqlarına xidmətin prioritetliyi ilə yanaşı, aşağıların sanki öz daxili yanma mühərriklərinin işə salınması və hər bir sahənin müvafiq elmi prinsiplər əsasında, yaradıcı surətdə idarə edilməsi mərhələsi başlayır.

Bu baxımdan, «Elm-İstehsalat» birlikləri modelinə uyğun olaraq sənaye və kənd təsərrüfatı sa-

hələri ilə yanaşı, dövlət quruculuğunda; nazirliklərdə və baş idarələrdə hər bir sahənin öz spesifikasiyasına uyğun surətdə elmlə bir ittifaq qurması tələb olunur. Bu «elm» isə əlbəttə, artıq fizika, kimya kimi klassik elmlərin yox, məhz ictimai elmlərin bazasında yaranacaq sahələrin elmi araşdırılması və müvafiq elmi idarəçilik mexanizmlərinin formalaşmasına xidmət edir.

Hazırda bu mexanizmin freyminə, karkasına formal olaraq bir sıra dövlət qurumlarında rast gəlmək mümkündür. Məsələn, Təhsil Nazirliyində «Təhsil problemləri institutu», Vergilər Nazirliyində «Elm və tədris mərkəzi» və s. bu kimi elmi qurumlar həmin nazirliklərin və ya baş idarənin fəaliyyətinin elmi tənzimlənməsinə, metodoloji və metodiki təlimatlar hazırlanmasına, müvafiq sahədə qanunvericilik bazasının möhkəmləndirilməsi üçün layihələr hazırlanmasına və s. xidmət etməlidir. Amma bu qurumlar nə dərəcədə öz funksiyasını yerinə yetirə bilər, – bu başqa məsələdir. Bizi isə bu məqamda maraqlandıran odur ki, ictimai elmlərin tətbiqi mexanizmlərini əhatə edən belə elmi qurumların işi AMEA tərəfindən necə koordinasiya olunur? Sualı başqa cür qoysaq, AMEA-dakı nəzəri tədqiqatlarla bu praktik elmi sahələr arasında üfüqi və ya şaquli əlaqələr yaradılıbmı? Yoxsa «bu əlaqələr» ancaq kağız üzərində olub, formal xarakter daşıyır?

Diqqəti Azərbaycanın elm və təhsil sisteminə narahətçilik yaradan başqa bir məqama yönəltmək istərdik. Dövlət idarəçilik orqanlarının, nazirlik, komitə və şirkətlərin elmi əsaslar üzərində çalışa bilməsi üçün onların nəzdində müvafiq sahə elmlərinin yaradılmasına və onların fəaliyyətinin müvafiq nəzəri tədqiqatlarla əlaqələndirilməsinə böyük ehtiyac var. Belə bir dövrdə bəzi nazirliklər və dövlət komitələri öz nəzdlərində müvafiq elmi qurumlar yaratmaq əvəzinə, təhsil müəssisələri açırlar. Yəni hərə özü üçün kadr hazırlığını da öz üzərinə götürməyə çalışır. Biz ali təhsilli kadrların bu və ya digər nazirliyin, müvafiq fəaliyyət sahələrinin spesifikasiyasına uyğun olan əlavə praktik bilik və vərdişləri mənimləməsi üçün ixtisasartırma kurslarının açılmasını və bu kursların məhz müvafiq sahə elminin (elmistehsalat birliyinin) nəzdində açılmasını məqsədəuyğun hesab edirik. Lakin bunun əvəzinə hər hansı bir nazirlik bakalavr hazırlayan təhsil müəssisəsi açmaq fikrinə düşürsə, bunu müasir tələblərlə heç cür əlaqələndirmək mümkün deyil. Axı, maşınqayırma, nəqliyyat, gömrük işi, təhlükəsizlik sistemi, polis, digər hüquq-mühafizə orqanlarının öz spesifik fəaliyyəti sahəsi olduğu kimi, təhsil də spesifik bir sahədir. Və təhsilin də öz elmi-metodoloji bazası olmalıdır. Belə olan təqdirdə, yəni hər bir idarə, hər bir praktik fəaliyyət sahəsi özü üçün ali məktəb açacaqsas, onda dövlətin təhsil şəbəkəsi, çoxsaylı dövlət

universitetləri nə üçündür? Mən heç özəl universitetləri demirəm. Şübhə yoxdur ki, hər hansı bir nazirlik kadr seçərkən, təbii ki, öz nəzdindəki ali məktəbin məzunlarına üstünlük verəcəkdir. Axı, onlar praktik bilikləri də mənimsəyirlərmiş. Lakin bakalavr səviyyəsində təhsil üçün dar ixtisaslaşma bilikləri və praktik-əmali vərdislərdən daha çox, ümumi dünyagörüşü, humanitar mədəniyyət, müvafiq sahənin fəlsəfi və metodoloji əsasları öyrədilməlidir. Bunları kim öyrətməlidir? Humanitar və ictimai elmlər sahəsində biliklərin verilməsinin bütün ölkə miqyasında vahid elmi-metodoloji əsasları olmalı deyilmi?

Bu sahədə vəziyyət nə qədər acınacaqlı olsa da, nə yaxşı ki, Avropa standartlarına uyğun olan gözəl nümunələr də vardır. Daha doğrusu, hələlik tək bir nümunə vardır. Biz Xarici İşlər Nazirliyinin bu sahədəki praktikasını nəzərdə tuturuq. Neçə il öncə bu nazirliyin də nəzdində müvafiq Akademiyanın açılmasına və burada həm bakalavr, həm də magistr səviyyəsində tələbə hazırlığına icazə verilməsinə baxmayaraq, Ali Diplomatika Akademiyası işə bakalavr hazırlığından başlamayaraq, əvvəlcə müvafiq elmi-metodiki baza yaratmaqla məşğul olmuş və ancaq bundan sonra nazirliyin öz işçiləri üçün ixtisasartırma kursları açmış və nəhayət, magistratura pilləsində tələbə qəbuluna başlamışdır. Niyə? Niyə digər nazirliklər icazələrini alan günün

səhəri elə ilk addımlarını bakalavr hazırlığı səviyyəsində atdığı halda, ADA buna tələsmir və ya heç ehtiyac da duymur? Çünki ölkəmizdə Bakı Dövlət Universiteti başda olmaqla, neçə-neçə ali məktəblərdə müvafiq humanitar sahələr üzrə bakalavr hazırlığı həyata keçirilir. Və kadrları elə onların arasından seçmək imkanı olduğu üçün, əsas diqqət məhz diplomatik fəaliyyətin özəlliklər ilə bağlı xüsusi biliklər üzərində qurulmuş magistratura pilləsinə və ixtisasartırma kurslarına yönəldilir.

* * *

Tibb elmləri sahəsində əsas elmi mərkəz haradadır? AMEA bu sahədə elmi mərkəz rolunu necə oynaya bilər?

Məgər statusuna görə “Tibb Universiteti” əslində məhz Akademiya deyilmi? Və bu Tibb Akademiyası məzmun və funksiyasına görə “Təhsil-Elm-İstehsalat (baxılan halda – səhiyyə)” birliyi deyilmi? Bunu hansı isə dolay yollarla AMEA ilə necə əlaqələndirmək və tibb elmini necə AMEA-dan koordinasiya etmək olar? Rektorun eyni zamanda AMEA-da müvafiq bölmənin akademik-katibi seçilməsi ilə iş düzəlirmi?

Yaxud başqa bir sahəyə baxaq: Aviasiya Azərbaycanada nisbətən yeni bir sahədir və onun elmi bazası da son illər ərzində yaranmaqdadır. Am-

ma bu elmi baza harada yaranır: AMEA-da, yoxsa Milli Aviasiya Akademiyasında? Şübhəsiz ki, sonuncuda. Bu baxımdan Milli Aviasiya Akademiyası da bir “Təhsil-Elm-İstehsalat” mərkəzi deyilmi və müvafiq sahə elmlərini də özündə birləşdirmirmi?

Yaxud AMEA-dan da əvvəl mövcud olan Dövlət Neft Akademiyasının funksiyalarına nəzər salaq. Məgər bu akademiya neft sənayesi və onun elmi-riyazi əsasları sahəsində əsas elmi mərkəz deyilmi? Daha doğrusu, bütün məqsəd bu akademiyanın əvvəlki şöhrətini qaytarmaq və onu getdikcə daha çox dərəcədə təhsil müəssisəsinə çevrilməkdən xilas edərək, “Elm-Təhsil-İstehsalat” mərkəzi kimi formalaşdırmaqdan ibarət olmalı deyilmi? Bu qurumun Neft Şirkəti ilə əlaqələri məhz elmi-texniki yaradıcılıq aspektində daha da gücləndirilməli deyilmi? Və o, müvafiq sahə elmlərinin mərkəzi bazası olaraq qalmalı deyilmi? Yoxsa biz onu da AMEA-dan koordinasiya edəcəyik?

AMEA öz əsasnaməsində real imkanlarından və gerçək missiyasından fərqli olan funksiyaları da öz üzərinə götürübsə, biz sahə elmlərinin olub-qalan potensialını da tükətməyəmi çalışmalıyıq?

Yaxud hüquq sahəsinə baxaq. BDU-nun hüquq fakültəsində və bu sahədə ixtisaslaşmış akademiklərdə, neçə onilliklər ərzində formalaşmış elmi mərkəzlərə AMEA nəzdində alternativ yaratmağa ehtiyac varmı? Onsuz da AMEA-da “İnsan hüquq-

ları” üzrə ayrıca bir institut fəaliyyət göstərir. Üstəlik Fəlsəfə institutunu *hüquqlaşdırmaq* siyasəti hansı ehtiyacdən irəli gəlir?

Yaxud Mədəniyyət və İncəsənət Universitetini müvafiq sahədə “Elm-Təhsil-İstehsalat” birliyi kimi formalaşdırmaq və bu məqsədlə AMEA-nın müvafiq institutu ilə inteqrasiya aparmaq mümkün deyilmi?

Suallar çoxdur, sadəcə olaraq sovet dövründən qalmış ənənəvi strukturları eynən saxlamaqla aparılan hər hansı bir islahat vahid dövlətçilik mövqeyindən həyata keçirilə bilməz. Çünki islahatlar zamanı hər bir qurumun deyil, bütövlükdə dövlətin maraqları önə çəkilməlidir.

Bir məqamı da xüsusi qeyd etməyə ehtiyac vardır ki, belə fundamental islahatlar kimlərsə ixtisar olunmasını, işsizlik yaradılmasını deyil, əksinə, hər bir işçinin öz fəaliyyət istiqamətinə uyğun dövlət qurumunda çalışmasını nəzərdə tutur.

AMEA-nın mahiyyəti, struktur və funksiyaları haqqında tənqidi mülahizələri “ümumiyyətlə AMEA lazımdırımı?” sualına çevirmək və bu sualdan antitez kimi yararlanmaq istəyənlərin isə nəzərinə çatdırmaq istərdik ki, AMEA nəinki sadəcə olaraq lazımdır, həm də daha mötəbər, daha nüfuzlu bir təşkilat kimi lazımdır. Unutmaq olmaz ki, bunu ulu öndərimiz Heydər Əliyev də dönə-dönə demiş və ölkəmizdə elmin inkişafı üçün təminat yaradılması

zərurətini xüsusi qeyd etmişdir. Prezident İlham Əliyev də bu xətti davam etdirir. Yəni AMEA-nın qalıb-qalmaması məsələsi gündəmdə yoxdur. Söhbət onun statusundan, strukturundan, funksiyalarından, prioritetlərindən gedir. Məsələnin optimal həlli üçün Akademianın mahiyyəti önə çəkilməlidir.

AMEA ilk növbədə, dünya praktikasına uyğun olaraq, bütün elm sahələrində ən yüksək nailiyyətlər əldə etmiş böyük alimlərin – akademiklərin ictimai birliyidir. Düzdür, Azərbaycanda bu ictimai birlik dövlət büdcəsindən maliyyələşir və bu fakt ölkəmizdə elmə qayğının bariz ifadələrindən biridir. Bu himayə ilk növbədə onun binalarının və maddi-texniki bazasının dövlət tərəfindən əvəzsiz verilməsində, AMEA-nın həqiqi və müxbir üzvlərinə yüksək məvacib ayrılmasında və bir sıra başqa imtiyazlarda özünü göstərir.

Bu yüksək nüfuzlu təşkilat ölkəmizdə təkcə elmin yox, ümumiyyətlə mədəniyyətin, təhsilin, mənəviyyətin inkişafı naminə öz sanballı sözünü deməli, dövlətimizin apardığı böyük quruculuq işinə, həyata keçirdiyi strateji xəttə dəstək verməlidir. Və ümid edirik ki, Akademianın nüfuzu hər mənada artacaq və o digər akademiyalarla tədqiqat sahələrini bölüşməyə çalışmayaraq, bir növ onların fəvqündə duran quruma çevriləcəkdir.

İslahat və müzakirə tələb edən isə ilk növbədə AMEA-nın nəzdindəki elmi-tədqiqat institutlarıdır.

Bizcə, onların çeşidinə və funksiyalarına yenidən baxılmalı, “Elm-İstehsalat” və “Təhsil-Elm-İstehsalat” birlikləri ilə inteqrasiya variantları nəzərdən keçirilməlidir. Belə bir islahatdan sonra AMEA əsasnaməsində nəzərdə tutulan koordinasiya rolunu, mərkəzləşdirici funksiyasını yerinə yetirə biləcəkmi?

Nə qədər paradoksal görünsə də, AMEA öz üzərinə götürdüyü əlaqələndirici missiyasını ancaq bu zaman, dublyor qurumlardan xilas olmaqla, öz işini ancaq aparıcı, prioritet sahələr üzərində, elm təşkilatçılığı istiqamətində qurmaqla yerinə yetirə bilər. Çünki bu halda *özümünkü* və *başqasının* olmayacaq və *akademiklər birliyi* bütün sahələrə eyni ucalıqdan baxa biləcəkdir.

AMEA-nın – *akademiklər birliyinin* indiki şəraitdə arxa plana keçmiş, lakin əslində ön mühüm funksiyaları da ancaq bu zaman hərəkətlənə bilər. Bu funksiyalar, məsələn, aşağıdakılardır:

1. Azərbaycanda aparıcı elm sahələrinin müəyyənləşdirilməsi və təsnifatı, elmi standartların və tələblərin müəyyənləşdirilməsi – bu məqsədlə AMEA-nın nəzdində elmsünaslıq institutunun yaradılması.

2. *Universitet elmi və sahə elmlərinin*, ixtisaslaşmış akademiyaların, “Elm-Təhsil-İstehsalat” birliklərinin elmi fəaliyyət istiqamətlərinin ümumi

mənzərəsinin yaradılması və elmi işlərin koordinasiyası.

3. Ali Attestasiya Komissiyası və Dissertasiya Şuralarının, ekspert komissiyalarının da işinin bu nüfuzlu qurumla sıx əlaqədə həyata keçirilməsi. Ekspertiza işinin yüksək ödənişli əsaslarla qurulması. Dissertasiyaların hazırlandığı elmi-tədqiqat mərkəzləri ilə sıx əlaqə yaradılması, lakin həlledici sözün AMEA-ya verilməsi.

4. Ölkəmizdə nüfuzlu elmi jurnalların fəaliyyətinin və nəşrinin təşkil edilməsi.

5. Ancaq adı qalmış və bir dilçilik qurumuna çevrilmiş Terminologiya komitəsinin fəaliyyətinin canlandırılması, bütün ixtisas sahələri üzrə ən görkəmli mütəxəssislərin bu işə cəlb olunması.

6. Koordinasiya şuralarının formal şəkildə deyil, gerçək fəaliyyətinin təşkil olunması və “ictimai əsaslarla” fəaliyyət praktikasından uzaqlaşaraq, bu iş üçün yetərli dərəcədə pul ayrılması.

7. Elmi tədqiqat layihələrinin dəyərləndirilməsi və bu işin təşkilində Elmin İnkişaf Fondu ilə sıx əlaqə yaradılması.

İş prosesində, şübhəsiz ki, neçə-neçə yeni istiqamətlər ortaya çıxa bilər. Əsas məsələ isə mərkəzləşdirmə və koordinasiya funksiyalarının sözdə deyil, işdə həyata keçirilməsi və bu sahələrin institutlaşmasıdır.

Elmlər Akademiyası və Yazıçılar Birliyi

Bu yaxınlarda “525-ci qəzet”in səhifələrində¹ xalq yazıçısı Elçinin Azərbaycan ədəbiyyatı və onun təşkilatlanması problemləri haqqında düşüncələri ilə tanış oldum. Bir elm adamı olaraq, burada qaldırılan məsələlər fikrimi istər-istəməz elmin və fəlsəfi tədqiqatların təşkilatlanması ilə əlaqədar vəziyyətin təhlilinə yönəltdi. Belə ki, ədəbiyyatla yanaşı, elm və fəlsəfə də *öz sovet dövrünü* başa vurduqdan sonra, müstəqillik şəraitində qarşısında duran missiyanın yenidən dəyərləndirilməsinə, o vaxtdan qalmış təşkilati formaların bir daha nəzərdən keçirilməsinə ehtiyac hiss edir.

Əlbəttə, iqtisadiyyat sahəsində biz öz seçimi-mizi artıq etmişik. Mərkəzləşmiş təsərrüfat və vahid dövlət idarəçiliyi sistemindən bazar iqtisadiyyatına keçilməsi prosesi artıq başa çatmışdır. Kommunist ideologiyasından və sosialist təsərrüfat sistemindən imtina edildikdən sonra belə bir keçid labüd idi. Lakin bu keçidin özü də ilk illərdə yaxşı ölçülüb-biçilmədiyindən iqtisadiyyatımız böyük itkilər verdi. Sənaye də, kənd təsərrüfatı da az qala iflic vəziyyətinə düşmüşdü. Nə yaxşı ki, 1993-cü ildən sonra *hələ yeni strukturlar formalaşmadan əvvəlkiləri kor-*

¹ “525-ci qəzet”, 18 fevral, 2010-cu il.

koranə dağıtmaq praktikasına son qoyuldu. Bu tendensiyanın neobolşevik mahiyyətini çox düzgün qeyd edən Elçin Əfəndiyev onun ədəbiyyatımıza vura biləcəyi ziyanların da qarşısını almağa çağırır.

Yeniliyi, müstəqilliyi, azadlığı “sovetdən nə qalıbsa dağıtmaq” kimi başa düşənlər təbii ki, təkə iqtisadiyyatda yox, başqa sahələrdə də var idi. Mən Yazıçılar İttifaqını ləğv etmək tərəfdarlarının arqumentləri ilə yaxşı tanış deyiləm. Amma Elmlər Akademiyasının da keçmişin qalığı kimi qiymətləndirilməsi və ləğvi haqqında düşüncələr mənə yaxşı bəllidir.

İqtisadiyyatla yanaşı, elmi, ədəbiyyatı, təhsili və ümumiyyətlə istənilən ictimai həyat sahəsini əhatə edən mərkəzləşmiş idarəetmə sistemi, əlbəttə, məhz sosializm üçün spesifik bir cəhət idi. Amma onun çatışmazlıqları ilə yanaşı, üstünlükləri də var idi. Xüsusilə elm sahəsində dövlət tərəfindən maliyyələşdirmə və mərkəzləşdirilmiş fəaliyyət prinsipi elmin inkişafı üçün böyük hərəkətverici qüvvə idi. Kapitalizm cəmiyyətindəki alimlər də məhz belə bir şərait arzu edirdilər. A. Eynşteyn deyirdi ki, elm adamı gərək qazanc barədə düşünməli olmasın, onun bütün maddi ehtiyacları və qayğıları üzərindən götürülməlidir. Buna uyğun model isə məhz sosializm cəmiyyətində formalaşdırılmışdı. Və sosializmin bu üstünlüklərindən bəhrələnmiş, dövlət tərəfindən maliyyələşməyə vərdiş etmiş alimlər üçün

başqa tipli təşkilati forma və maliyyələşmə metodları, təbii ki, müəmmalı və hətta qorxulu görünür; xüsusən də yaşlı nəsillər üçün. Axı, ənənəvi sistemdə dərəcələr, ölçülər, meyarlar və müvafiq maaş kateqoriyaları detallarına və qəpiyinədək müəyyənləşdirilmişdi. İnkişaf səviyyəsi konkret göstəricilər və titullarla müəyyən edilmiş, dissertasiya işlərinin yazılıb müdafiə edilməsi ilə, kiçik elmi işçidən baş elmi işçiliyə qədər bütün pillələri keçməklə reqlamentləşdirilmişdi. İndi gün kimi aydın olan bu sistemdən çıxıb elmdə təşəbbüskarlığa, rəqabətə, fərdi münasibət prinsipinə, konkret nəticəyə-məhsula görə maliyyələşmə mexanizminə, layihə-qrant və müsabiqə metodlarına əsaslanan tamamilə başqa meyarlar sisteminə keçmək, *bildiyini qoyub biləcəyə getmək* risk deyilmi və kim bunu istəyər?

Əlbəttə, islahat naminə islahat aparmaq olmaz. Hər hansı yeni bir təşkilati forma gerçək ictimai tələbatdan ortaya çıxmalı və elmi üsullarla əsaslandırılmalıdır. Yüz ölçmədən biçmək olmaz. Amma köhnə strukturları mütləqləşdirmək, hər hansı bir yeni təşəbbüsü dağıdıcılıq kimi dəyərləndirmək də yolverilməz haldır. Bütün sahələrdə olduğu kimi, elmdə də, yəqin elə ədəbiyyatda da yenilikçilərlə ənənəçilər arasında mübarizə labüddür. Bir daha təkrar edirəm ki, hər bir yeni ancaq köhnənin, təməlin üzərində qurulmaqla, məhz onun öz içərisindən bir daxili zərurət kimi cücərib çıxmaqla, həqiqi bir

yenilik olar və ancaq bu zaman fayda gətirə bilər. Yoxsa «hələ köhnəni yıxaq, sonra baxarıq» düşüncəsi ilə atılan addımların *yeniliyə* heç bir aidiyyəti yoxdur.

Əsas odur ki, biz ya ədəbiyyat, ya da elm haqqında düşünərkən, onların hansı isə təşkilati formasını, hansı isə qurumu mütləqləşdirməyə, bu qurumların xidmət etdiyi məzmunu önə çəkə bilək. Zaman və şərait dəyişdikcə məhz elmə və məhz ədəbiyyata daha yaxşı xidmət edə biləcək modellər haqqında rahat fikir yürüdə bilək.

*Azərbaycanın Milli Akademiyası
dövlət müstəqilliyinə xidmət etməlidir.*

Heydər Əliyev

ELM, İDEOLOGİYA və DÖVLƏTÇİLİK ŞÜURU

Ölkəmizdə aparılan sosial-iqtisadi islahatların müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi Prezident İlham Əliyevin rəhbərlik etdiyi sürətli inkişaf strategiyasının artıq mənəvi-intellektual sahəyə də transfer olunmasına imkan açmışdır. BDU-nun 90 illiyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdəki çıxışında Prezident İlham Əliyev demişdir: "...Bu sahədə inkişaf üçün hələ çox iş görülməlidir. Bir daha demək istəyirəm ki, dünyanın ən mütərəqqi təcrübəsi öyrənilməlidir, eyni zamanda, Azərbaycan gəncləri milli ruhda tərbiyə olunmalıdır. Biz əsrlər boyu başqa ölkələrin, imperiyaların tərkibində yaşamışıq. Ancaq öz milli dəyərlərimizi, ənənələrimizi qoruya bilməmişik, saxlaya bilməmişik. Öz ana dilimizi saxlaya bilməmişik. Nəyin hesabına?! Ona görə ki, Azərbaycan xalqında milli ruh həmişə çox yüksək səviyyədə olmuşdur".¹ Göründüyü kimi, məhz milli ruhun qo-

¹ "Azərbaycan" qəzeti, 3 noyabr, 2009.

runub saxlanması və daha da canlandırılması yeni mərhələdə əsas prioritetlərdən biridir. Fəlsəfi fikrin formalaşması, ictimai və humanitar elmlərin problematikası da bu başlıca vəzifəyə uyğun surətdə həyata keçirilməlidir. Prezident İlham Əliyev fikrini davam etdirərək deyir: “Bu gün qloballaşan dünyada, bəlkə də buna daha da çox diqqət verilməlidir. Qloballaşma təbii prosesdir və yəqin ki, bu proses müəyyən düzəlişlərlə davam edəcəkdir. Xüsusilə belə olan halda milli dəyərlərə önəm vermək, gənc nəslə milli dəyərlər əsasında tərbiyə etmək xüsusi əhəmiyyət daşıyır”.¹ Bunun üçün isə ictimai şüur ilə elmi-fəlsəfi şüur arasında dayanıqlı bir əks-əlaqə sisteminə böyük ehtiyac vardır.

Noyabrın 21-də Azərbaycan Respublikasının Prezident Administrasiyasının rəhbəri, akademik Ramiz Mehdiyevin sədrliyi ilə keçirilən humanitar və ictimai elmlər sahəsində yaranmış vəziyyətə dair müşavirə də ilk növbədə bu başlıca vəzifənin reallaşdırılması üçün elmi bazaya əsaslanan yeni metod və formalarının işlənilib-hazırlanmasını, ölkəmizin elmi potensialının bu istiqamətdə səfərbər olunmasını nəzərdə tutur. Şübhə etmirik ki, bu müşavirə ideoloji sahədəki işlərimizdə dönüş yaradılmasına yönəldilmiş olduqca əhəmiyyətli bir hadisə oldu.

¹ Yenə orada

İctimai elmlərə iki fərqli münasibət

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycanda dövlət quruculuğu sahəsində qazanılmış böyük nailiyyətlər, ölkədə ictimai-siyasi sabitliyin təmin edilməsi, sonrakı illərdə iqtisadiyyatın hərtərəfli inkişafı və bu sahədə keçid mərhələsinin başa çatdırılması indi qarşımızda açılan yeni inkişaf mərhələsindən xəbər verir. Bu yeni mərhələdə uğurlu strategiya hazırlaya bilmək üçün ölkənin bütün intellektual potensialının səfərbər olunması və vahid məqsəd ətrafında birləşdirilməsinə böyük ehtiyac yaranmışdır. Yeni dövr bütün dünyada olduğu kimi, Azərbaycanda da qabaqcıl ideyaların, intellektin prioritetliyi dövrüdür. Artıq yüksək iqtisadi bazis yaratdıqdan sonra Azərbaycan dövləti bu yeni təməl üzərində inkişaf etmiş ölkələrə xas olan ictimai tərəqqi modelinə keçmək əzmində olduğunu sübuta yetirməlidir. “Biliklərə əsaslanan cəmiyyət” modeli ABŞ, Yaponiya və bir sıra Avropa ölkələrində artıq özünü doğrultmuş və yeni inkişaf perspektivləri açmışdır. Əlbəttə, bu modelin əsasında ilk növbədə dəqiq elmlərin, təbiətşünaslığın uğurlu tətbiqi sayəsində texniki elmlərin və yeni texnologiyaların inkişaf etdirilməsi, elmi-texniki inqilabın nailiyyətlərinə əsaslanan elm tutumlu sənayenin xüsusi çəkisinin artırılması, təsərrüfatın bütün sahələrində yeni

informasiya texnologiyalarından istifadə edilməsi dayanır. Yəni burada söhbət humanitar və ictimai elmlərdən deyil, fundamental və tətbiqi elmlərdən, habelə texniki innovasiyalardan, yeni texnologiyalardan, nou-haulardan gedir.

Onda sual oluna bilər ki, biz bu yeni mərhələyə qədəm qoymaq istəyərkən nəyə görə elə birbaşa təbiət elmlərindən deyil, humanitar və ictimai elmlərin vəziyyətinə münasibətdən başlamalıyıq?

Bax, ən əsas məsələ də elə budur ki, cəmiyyətin ümumi inkişaf tendensiyalarını araşdırmadan, yaşadığımız dövrün ümumi səciyyəsinə vermədən, hər bir intensiv iqtisadi və texnologiya inkişaf mərhələsindən sonra cəmiyyətin daxili ahəngini təmin etmək üçün xüsusi tədbirlər görmədən, yeni keyfiyyətli elmi-texniki və iqtisadi islahatlara başlanmasında arzu olunan nəticələrə gətirməyə də bilər. Biz texniki inkişafdan daha dəyərli olan mədəni-mənəvi sərvətlərimizi risk altına atmağa bilmərik.

Ona görə də, böyük iqtisadi reformaları bütün nailiyyətlərin əsasında dayanan insan amilini nəzərdən qaçırmadan, texnologiya sivilizasiyanın birtərəfli qaydada inkişafından dolayı mənəvi dəyərlərin sıxışdırılmasına yol vermədən həyata keçirmək tələb olunur. Amma yaranan vəziyyətin təhlili nə göstərir? Böyük iqtisadi nailiyyətlər müqabilində humanitar və ictimai elmlər sahəsində inkişaf tempi çox aşağıdır və cəmiyyətimizin ahəngdar tərəqqisinə

nail olmaq üçün humanitar düşüncənin rolunun artırılmasına böyük ehtiyac hiss olunur. Bax, *noyabrın 21-də* keçirilən müşavirədə akademik Ramiz Mehdiyevin irəli sürdüyü məsələlər də bu ehtiyacın təmin olunmasına yönəlmişdir.

Lakin ictimai elmlərin rolu və əhəmiyyəti məsələsi nəinki adi şüur səviyyəsində, hətta qabaqcıl elm adamlarımızın baxışlarında da öz əksini çox vaxt düzgün tapmır. Qloballaşmanın bayraqdarları olan Qərb dairələri tərəfindən yeridilən ideologiya şüurların daha çox rasionallaşdırılmasına, “elm” adı altında da əsasən təbiətşünaslığın və texniki elmlərin nəzərdə tutulmasına çalışır. Elmin ümumbəşəri xarakteri, yəni bütün planet miqyasında yeganə bir elm olması, bu global elmin məhz ən güclü dövlətlərin maraqlarına xidmət etməsi üçün şərait yaradır. Kiçik dövlətlər böyük dövlətlər tərəfindən idarə olunan elmi proseslərə ancaq köməkçi qismində qatıla bilər. Bəşəriyyətin bütün intellektual potensialının vahid mərkəzdən idarə olunması bir neçə vasitələri ilə həyata keçirilir. Bunlardan biri “beyinlərin axını” prosesidir. Yəni mühitsizlik ucbatından bütün xalqların istedadlı alimləri gözəl elmi mühit yaradılmış ölkələrə axışır. Digər bir üsul isə istedadlı alimləri elə öz ölkələrində işlətmək, böyük layihələrin qolbudağını “milli elm” illüziyası yaratmaq iddiasında olan dövlətlərin öz maddi vəsaiti və intellektual potensialı hesabına həyata keçirməkdir. Onsuz da bu

“qol-budaq” müstəqil surətdə tətbiq olunmaq imkənina malik deyil. Böyük elmin faydasını ancaq böyük dövlətlər görə bilirlər.

Bəs “öz elmi” olmaq iddiasında olan və olmayan xalqların ümumbəşəri elmin nailiyyətlərindən faydalanmaq imkanları nə dərəcədə fərqlidir? Bu, xüsusi bir sualdır. Biz belə incəliklərə və təfərrüata getmədən, sadəcə bu fikri vurğulamaq istəyirik ki, istənilən sahədə olduğu kimi, ümumbəşəri elmdən faydalanmaq məsələsində də milli maraqların müəyyənləşdirilməsi ancaq fəlsəfənin və ictimai elmlərin köməyi ilə mümkündür. Bu baxımdan, ölkəmizdə müxtəlif elm sahələri arasında, xüsusən fəlsəfə, təbiət elmləri və cəmiyyətsünaslıq arasında optimal münasibətlərin müəyyənləşdirilməsinə böyük ehtiyac vardır. “Azərbaycan” qəzetinin bu məsələlərə diqqət göstərməsi də, bizcə, təqdirəlayiq bir haldır və zamanın tələbi kimi dəyərləndirilməlidir. Akademik Fikrət Əliyevin Dr. Şahin Ağayevlə birlikdə yazdığı “Elmi kadr hazırlığının problemləri”¹ adlı məqaləsində həqiqətən bir sıra ciddi problemlərə toxunulmuş, ən azı statistik göstəricilər haqqında məlumat verilmiş, ölkəmizdə təbiət və ictimai elm sahələrində mövcud duruma ümumi nəzər salınmış və bu sahələr arasında konkret rəqəmlər əsasında müqayisələr aparılmışdır. Məqalədə aparılan təhlillərin,

¹ “Azərbaycan” qəzeti, 26 noyabr, 2010.

xüsusilə AAK haqqında təklif və tövsiyələrin böyük əhəmiyyətinə baxmayaraq, humanitar-ictimai elmlərə olan qüsurlu münasibətlə heç cür razılaşmaq olmaz. Biz diqqəti Azərbaycanda elmin vəziyyətini təhlil etmək baxımından ümumən dəyərli olan bu məqalədəki bütün məsələlərə deyil, ancaq ictimai-humanitar elmlərə münasibətlə bağlı məqamlara yönəltmək istərdik. Məqalədə bu iki elm sahəsinin statistik müqayisəsi də verilmişdir.

Müqayisə nə göstərir? Humanitar və ictimai elm sahələrində dissertasiya müdafiələrinin sayı dəqiq elmlərə nisbətən xeyli çoxdur. Halbuki, həmin sahələrin beynəlxalq miqyasda elmi proseslərdə iştirakı çox aşağı səviyyədədir. Müəlliflər müasir elmşünaslıqda istifadə olunan bir sıra meyarlardan, ölçü mexanizmlərindən istifadə edir, beynəlxalq miqyasda tanınan (təsir əmsalı yüksək olan) jurnallarda iştirak dərəcəsindən çıxış edirlər. Məsələn, onlar yazır: “Hesabat dilçilik və ədəbiyyat istiqamətlərində Azərbaycan elminin beynəlxalq səviyyədə heç bir məqalə ilə təmsil olunmadığını göstərir”. Daha sonra deyilənləri ümumiləşdirərək eyni vəziyyətin bütövlükdə humanitar və ictimai-siyasi elmlər üçün səciyyəvi olduğunu qeyd edirlər. Halbuki, məqalədə istifadə olunan iqtibasların intensivliyi üzrə təsnifat ancaq elmə (*science*) aid olub, heç bir əsasla humanitar sahəyə tətbiq edilə bilməz. Ən azı ona görə ki, ümumbəşəriyyət və universallıq ancaq elmə

(*science*) aiddir. Humanitar və ictimai elmlər adlandırılan sahə isə daha çox dərəcədə milli səciyyə daşıyır. Almaniyada, yaxud İspaniyada dilçiliyin vəziyyəti və ya Çində, yaxud Vyetnamda ədəbiyyat problemləri bizi az maraqlandırdığı kimi, Azərbaycan dili və ədəbiyyatı məsələləri də, bizim tariximiz, iqtisadiyyatımız və milli fəlsəfi fikir tariximiz də Qərbin elm mərkəzlərini çox az maraqlandırır. Ona görə də, Qərb meyarları əsasında qurulmuş “elm sistemində” Azərbaycanın humanitar sahələrinə aid məqalələr öz əksini tapmırsa, burada təəccüblü heç nə yoxdur. Bu başqa məsələ ki, humanitar və ictimai elmlər sahəsində vəziyyəti indeksasiya edə bilmək üçün hər bir ölkənin öz meyarlar sistemi olmalıdır. Hazırda Rusiya kimi, Çin kimi böyük dövlətlər də bu istiqamətdə iş aparırlar. Həm də təkcə humanitar sahədə yox. Məsələn, Rusiyalı alimlər hətta elm (*science*) sahəsində də, jurnalların təsnifatında da Qərbin açıq-aşkar ayrıseçkilik mövqeyindən narazılığını bildirir və öz ölkələrində müstəqil indeksasiya sistemi yaradılmasını təklif edirlər.

Bununla belə, adını çəkdiyimiz məqalədə deyilənlərin çoxu konkret rəqəmlərə və faktlara əsaslandığından, müəlliflərlə mübahisə etmək çətindir. Biz qarşımıza heç belə bir məqsəd də qoymuruq, çünki Azərbaycanda humanitar və ictimai-siyasi elmlərin vəziyyəti həqiqətən, çox acınacaqlıdır. Bu barədə mən də dəfələrlə yazmışam. Bu vəziyyətdən

çıxış yolları axtarılması hamımızın ümumi işimizdir. *Noyabr müşavirəsinin* məqsədlərindən biri də məhz bu idi. Lakin yuxarıda adını çəkdiyimiz məqalədə problemin qoyuluşu bir qədər fərqli istiqamətdədir. Müəlliflər rəqəmlərin dili ilə sanki Azərbaycanda bu elmlərə daha çox diqqət göstərildiyini, aspiranturalarda və dissertanturalarda bu sahədə daha çox kadr hazırlandığını, dissertasiya müdafiələrinin sayına görə də bu sahələrin dəqiq və texniki elmləri xeyli üstələdiyini vurğulayırlar. Yəni elmlilik tələblərinə cavab verməsə də, dərinə inkişaf olmasa da, eninə inkişaf göstəriciləri böyükdür.

Vəziyyətin bu cür təsvirindən ancaq belə bir fikrin vurğulandığı hiss olunur ki, eninə inkişafda təbiət elmləri ilə humanitar-ictimai elmlər arasındakı disproporsiya aradan qaldırılmalıdır. Bu isə ancaq iki yolla ola bilər. Ya təbiət elmləri sahəsində də eninə inkişaf üçün geniş meydan açılmalı, ya da humanitar və ictimai elmlər sahəsində müəyyən ixtisaslar getməlidir. Bu isə doktorantura və dissertanturaya dövlət sifarişinin optimallaşdırılması və koordinasiya mərkəzlərinin fəaliyyətinin canlandırılması sayəsində mümkündür.

Biz müəlliflərin belə bir fikri ilə də razıyıq ki, hazırda dövlət sifərişi cəmiyyətin real ehtiyaclarına və elmin öz daxili tələbatına deyil, daha çox dərəcədə subyektiv amillərə istinadla müəyyən edilir. (Ali məktəblərdə ixtisasların müəyyənləşdirilməsi

və ixtisaslar üzrə tələbə qəbulunun planlaşdırılmasında olduğu kimi). Təhlil gözəldir, amma çıxarılan nəticə yaxşı ölçülüb-biçilməmişdir. Belə ki, məsələni ictimai elmləri qurban vermək hesabına həll etmək olmaz. Müəlliflər yazır: “Nəticədə, sifariş dövlətin maraqlarını deyil, müəyyən ictimai qrupların arzu-istəklərini əks etdirir və təsadüfi adamların elmi dərəcə almaları üçün imkanlar yaradır. Heç bir xidməti olmayan insanların yüksək elmi dərəcələrə yiyələnməsi cəmiyyətdə alim nüfuzunu aşağı salır, mənəvi aşınmalara yol açır”. Çıxış yolu isə belə göstərilir: “Belə hallara ictimai-siyasi və humanitar elmlərdə daha çox təsadüf edildiyindən bu sahələrdə kadr hazırlığına dövlət sifarişini kəskin azaltmaq lazımdır. İctimai-siyasi və humanitar elmlərə axının yüksək olduğunu nəzərə alaraq bu sahələrdə elmi kadr hazırlığının 80-90 faizini *yüksək ödənişli* əsaslarla aparmaq daha səmərəli olardı. Belə tədbirlər nəticəsində *qənaət olunmuş* vəsaitin hamısı, qazanılmış maliyyə resurslarının isə böyük hissəsi ölkə üçün strateji əhəmiyyətli istiqamətlərdə elmi kadr hazırlığına yönəldilə bilər”. Lakin bir tərəfdən, humanitar-ictimai elmlər sahəsində keyfiyyətin aşağı olması faktı göstərilir, digər tərəfdən də, bu sahələrə daha istedadlı tədqiqatçıların necə cəlb olunması barədə düşünmək əvəzinə, istedadların qarşısını kəsərək, ancaq pulu olanlara yaşıl işıq yandırmaq təklif olunur. Bu, əlbəttə, yolverilməz bir haldır. Amma

təəssüf ki, Akademiya neçə illərdir ki, məhz bu yolu tutur.

Kim isə dissertantların və dissertasiyaların sayının çoxluğunu humanitar-ictimai elmlərə diqqət və qayğının çoxluğu kimi dəyərləndirirsə, bununla heç cür razılaşımaq olmaz. Hər şey tam tərsinədir. Bu iki sahəyə fərqli münasibətin həqiqi simasını görmək istəsək, uzağa getməyərək, elə AMEA-nın struktur bölgüsündə onun çox aydın ifadəsini tapa bilərik.

Uzun müddətli fasilədən sonra – 2001-ci ildə Akademiyaya seçkilərin keçirilməsi, ona Milli EA statusu verilməsi, Akademiyanın yeni rəhbərliyinin seçilməsi elmdə nəhayət ciddi islahatlar aparılacağına ümid yaratdı. Lakin, təəssüf ki, bu barədə gözləntilər özünü fərqli istiqamətlərdə “doğrultdu”. SSRİ-dən ayrıldıqdan sonra bütün sahələrdə müstəqil inkişaf siyasətinin həyata keçirilməsinə uyğun olaraq, elm sahəsində də milli maraqlara xidmət edən yeni siyasət yürüdülcəyi, Milli EA-nın ilk növbədə millət və dövlət maraqları istiqamətində yenidən qurulacağı gözlənilərkən, Akademiyanın bir qrup rəhbərləri dövlətin mənafeyini, elmin mənafeyini güdmək əvəzinə, məhz bir qurum olaraq Akademiyanın “mənafeyini”, yəni onun ənənəvi strukturunun mühafizəsini önə çəkдилər. İslahat isə bundan ibarət oldu ki, milli maraqların müəyyənləşdirilməsinə xidmət etməli olan ictimai elmlər daha

da sıxışdırıldı. Mən ilk növbədə Akademiyanın humanitar elmlər bölməsi ilə ictimai elmlər bölməsinin mexaniki surətdə birləşdirilməsini nəzərdə tuturam. Texnarlar elmdə guya humanitar-ictimai sahənin xeyrinə yaranmış disproporsiyadan bəhs edirlər. Halbuki ən böyük disproporsiya özünü Akademiyanın strukturunda göstərir. 2001-ci il islahatından sonra Akademiyanın prezidenti də, iki vitse-prezidenti və akademik-katibi də – hamısı təbiət elmlərinin nümayəndələrindən seçildi. Hətta milli maraqlara barmaqarası baxılan sovet dövründə belə, ənənəvi olan humanitar-ictimai sahə üzrə vitse-prezident ştatı ləğv edildi: motiv də bu oldu ki, ixtisar aparmaqla dövlət büdcəsinə qənaət edirik. Hazırda Akademiyada təbiət elmlərinə dörd bölmə ayrıldığı halda, bütün humanitar və ictimai elmlər bir bölmədə birləşdirilib ki, belə böyük və fərqli sahələrin idarə edilməsi çox çətin olduğundan, ictimai elmlər, demək olar ki, başlı-başına buraxılmışdır. Artıq neçə illərdir ki, EA-nın ictimai elmlər üzrə Xəbərlərinin çıxması da heç kimi narahat etmir. Belə münasibətin yolverilməzliyi, necə deyərlər, “kor gözlə də göründüyündən”, 2007-ci il seçkilərindən sonra humanitar sahə üzrə vitse-prezident ştatı bərpa olundu, amma bölmələrin ayrılması “yaddan çıxdığına” görə, akademik-katib ilə vitse-prezidentin fəaliyyət dairəsi tam üst-üstə düşdü. Yəni faktiki olaraq heç nə dəyişmədi.

Bunu da diqqətə almalıyıq ki, əslində Qərbdə elm (*science*) dedikdə ancaq təbiətşünaslıq və texniki elmlər nəzərdə tutulur. Bütün dünyada elm (fundamental və tətbiqi elmlər) sənayenin, rentabelli iqtisadiyyatın mühüm bir halqasına çevrilməklə, son nəticədə qazanc əldə olunmasına xidmət edirsə və bu qazancdan elmin payına düşən hissə həm də humanitar-ictimai elmlərin inkişafına sərf olunursa, bizdə tam tərsinə olan bir təsəvvür hökm sürməkdədir: milli ruhun özünüdərkinə xidmət edən tədqiqat sahələri hərraca çıxarılaraq qazanc gətirməli, kimə və nəyə lazım olduğu aşkar şəkildə bəlli olmayan psevdoelmi təsisatlar isə bu qazanc sayəsində inkişaf etdirilərək qloballaşmış dünya elmi üçün əlavə yem olmalı imiş. Biz kimlərinsə *dəyirmanına su tökməli* imişik. Daha doğrusu, indi AMEA-da vəziyyət məhz belədir. Bunu təkcə akademik Fikrət Əliyev təklif etmir. Cəmi bir-iki il əvvəl AMEA-nın Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar institutunda yaranmış anormal vəziyyətin yoxlanması göstərdi ki, dəbdə olan hüquq ixtisası üzrə dissertantura sözlün həqiqi mənasında bazara çevrilmiş, həm xeyli sayda xarici ölkə vətəndaşlarının, həm də daxildə – hüquq-mühafizə orqanlarında çalışan 300-dən çox şəxsin ödənişli dissertantura xətti üzrə elmi dərəcə alması planlaşdırılmışdır. Əlbəttə, heç bir zəhmət və xərc çəkmədən ildə hər bir iddiaçıdan 1500 ABŞ dolları qazanılması bəzi dairələrə Akademiyanın

özünümaliyyələşdirmə istiqamətində intensiv fəaliyyəti kimi qələmə verilirdi. Və bu zaman Akademiyada qazancın saxta yolla kadr hazırlığı və ya digər qeyri-elmi yollarla deyil, məhz təbiətşünaslıq və texniki elmlərin tətbiqi sayəsində əldə edilməli olduğu nə üçünsə yaddan çıxırdı. Ümid etmək olar ki, indi bu vəziyyətin düzəldilməsi istiqamətində az-çox iş aparılır. Vəziyyətdən çıxış üçün dissertanturaya qəbul Nazirlər Kabinetinin nəzarətinə götürülmüşdür. Bəs elmin gəlirləri sahəsində vəziyyət necədir? Axı bütün dünyada elm ən rentabelli sahələrdən biri sayılır. Elmə qoyulan hər bir manat ən azı 5 dəfə artıq gəlir gətirir. Təsadüfi deyildir ki, dövlət başçısı da ölkənin iqtisadi inkişafında, gələcəyin kapital ehtiyatının formalaşmasında neft gəlirlərindən, ümumiyyətlə təbii sərvətlərdən və hətta qeyri-neft sektorundan daha çox, insan potensialına, intellektual kapitala xüsusi önəm verir. Prezident İlham Əliyev deyir: “Bu gün qabaqcıl ölkələrin təcrübəsinə nəzər salsaq, görərik ki, onların tərəqqisini elm müəyyən etmişdir. Nə təbii sərvətlər, nə də ki, coğrafi vəziyyət deyil, məhz intellektual kapital, məhz elmin səviyyəsi hər bir ölkəni lider ölkəyə çevirir”. Deməli, biz ilk növbədə elmin (təbiət elmləri və tətbiqi elmlərin) iqtisadiyyatın strukturuna necə daxil olması və intellektual potensialın kapitala necə çevrilməsi barədə düşünməli və ancaq bunu nəzərə almaq şərti ilə humanitar-ictimai elmlərin statusu və

səmərəsi haqqında söhbət açmalıyıq. Yeri gəlmişkən, bu sahənin səmərəsi, elmdən fərqli olaraq, iqtisadi meyarlarla deyil, ideoloji və mədəni-mənəvi meyarlarla ölçülməlidir. Qərb anlamında humanitar sahə heç vaxt elm kimi qiymətləndirilmir və bizim işlətdiyimiz “humanitar elmlər” ifadəsinin dəyərləndirilməsində də elmə aid tələblərdən və meyarlardan çıxış edilmir. Ümumiyyətlə bizdə humanitar və ictimai elmlərin bir papaq altında qruplaşdırılması özü də kökündən səhv bir yanaşmadır.

Dövlət idarəçiliyində elmin (*science*) humanitar sahəyə aid edilməsi də ancaq Şərq ölkələrində mümkündür. Belə ki, Qərbdə elm bilavasitə gəlir gətirməyən və buna görə də, dövlət maliyyələşməsinə möhtac olan, bütün dəyəri insana və insanlığa xidmətdən ibarət olan humanitar sahələrdən fərqli olaraq, özünü maliyyələşdirən və üstəlik gəlir gətirən yüksək rentabelli bir bölüm kimi iqtisadiyyatın strukturuna daxil olur. Onun maliyyələşməsi və gətirdiyi gəlirlər də böyük korporasiyaların fəaliyyəti çərçivəsində tənzimlənir. Hətta universitet elminin maliyyələşməsində də həmin böyük iqtisadi qurumlar maraqlı olduqlarından, həmin ölkələrdə universitetlərlə korporasiyalar arasında sıx bir əks-əlaqə mövcuddur.

İndiki dövrdə qarşımızda duran vəzifə də nəinki humanitar və ictimai elmlərin funksiyalarını bərpa etmək, habelə bütünlükdə Akademiya, univer-

sitet və sahə elmi arasında koordinasiya yaratmaqdan ibarətdir. Habelə, elmin (*science*) tədricən humanitar sahənin strukturundan çıxarılaraq iqtisadiyyatın strukturuna daxil edilməsi istiqamətində real addımlar atılmalıdır ki, ancaq bu zaman humanitar-ictimai elmlər də öz evində yad ünsür tərəfindən sıxışdırılmaq aqibətindən xilas ola bilər.

“Yad ünsür” dedikdə biz bir tərəfdən ölkənin humanitar siyasətinə daxil edilən və Milli EA-nın fəaliyyətinin mühüm bir hissəsini təşkil edən, digər tərəfdən isə həm humanitar, həm də milli mahiyətdən uzaq olan, qlobal texnokratik və ümumbəşəri səciyyə daşıyan, sözün dar mənasında elmi (*science – fundamental və tətbiqi elmlər*) nəzərdə tuturuq. Bəs humanitarlıq və millilik xaricində olan elmin əsl yeri haradadır?

Elm sahəsində düzgün siyasət aparıldıqda, yəni dünya praktikasına uyğun hərəkət etdikdə, onun inkişafı iki əsas təşkilati formada həyata keçir: istehsal sahələrinə, iqtisadi qurumlara, korporasiyalara (sovet dövründə buna «elm-istehsalat birlikləri» deyirdilər) daxil olan sahə elmləri və bir də universitet elmi. Bizdə indi sahə elminin çox az nümunələri qalmışdır. Böyük istehsal sahələrindən biri olan Neft şirkətində və s. Universitet elmi isə sanki məqsədyönlü surətdə arxa plana keçmişdir və elmdən söhbət gedəndə heç səsi də çıxmır. Təsadüfi deyil ki, Milli Məclisdə “Elm haqqında qanun” adı al-

tında artıq iki oxunuşdan keçmiş layihə bütövlükdə və tamamilə Akademiya haqqında qanunu xatırladır. Universitet elmi və sahə elmlərinin heç adı da çəkilmir. Bu da ölkəmizdə elmin daxili bölgüsündə yaranmış disproporsiyanın artıq ictimai şüurda da möhkəmlənməsinin nəticəsidir. Görünür, Akademiya divarları arasında olmaq və dövlət büdcəsindən daha çox maliyyə ayrılmasına çalışmaq, yaxud buna nail ola bilmədikdə sosial narazılıq mənbəyi yaratmaq daha asan işdir. İstehsalat birlikləri nəzdində fəaliyyət göstərərək milli iqtisadiyyatımızın konkret ehtiyacları üçün çalışmaq və real tətbiqi nəticələr göstərmək isə bir qədər çətinidir.

Təəccüblü görünən odur ki, bəs universitetlər niyə səsini çıxarmır? Əvvəllər həm fundamental elmlərin, həm də humanitar-ictimai elmlərin inkişafında aparıcı mövqe tutan ali məktəblər niyə indi öz işini əsasən tədrislə məhdudlaşdırır və bütün sahələrdə koordinasiya səlahiyyətinin haqlı-haqsız Akademiya verilməsinə soyuqqanlıqla yanaşır? Məsələn, hüquqşünaslığın ağırlıq mərkəzi açıq-aşkar şəkildə BDU olduğu halda, müvafiq elmi sahənin koordinasiyası niyə Akademiya tapşırılmalıdır? Belə misallar çox çəkmək olar, amma görünür, Təhsil Nazirliyi «elə təhsil də bizə bəsdir» prinsipindən çıxış edir. Çünki indi təhsil elmdən daha «prestijlidir», çiyinini əlavə bir yükün altına verməyə nə hacət?! Təsadüfi deyil ki, Akademiyanın

2001-ci ildən sonra keçirdiyi islahatın da bir xətti buranı tədricən həm də bir təhsil mərkəzinə çevirmək və ödənişli təhsil sahəsindən «qazanıb» elmi inkişaf etdirmək xətti idi. düzdür, Akademiya hələlik əldə etdiyi bu səlahiyyətdən geniş planda yararlanı bilmir: təhsilin nə dərəcədə spesifik və çətin bir sahə olduğu Akademiya rəhbərliyi tərəfindən hələ indi-indi dərk olunur. Aspirantura-dissertantura «təhsili» Akademiyada kifayət qədər genişləndirilsə də, burada prosesin təhsil aspektindən, bu artıq əziyyətdən xilas olmaq üçün fəlsəfə dərslərindən, elmi yaradıcılıq metodları və ixtisas metodologiyasından yaxa qurtara bilmiş, fəlsəfədən minimum imtahanları ləğv edilmişdir. On ilə yaxın bir müddətdə elmə vurulan bu zərbə indi o dərəcədə aşkar görünür ki, *noyabr müşavirəsində* AMEA-nın prezidenti özü də bu səhvi etiraf etdi və fəlsəfəyə qayıtmaq zərurətini vurğuladı. Amma bu, hələ xoş bir istəkdir. Səhv etmək asan, onu aradan qaldırmaq isə çətin olur.

Dövlətimizin iqtisadi sahədə qazanılmış böyük uğurlarla yanaşı, elmdə də ciddi islahatlar aparmaq və bu sahədə də qabaqcıl ölkələr sırasına çıxmaq istəyi anlaşılındır. Bu istək son vaxtlarda ölkə rəhbərinin bir sıra sərəncamlarından da aydın görünür. Elm fondunun yaradılması da bu istiqamətdə atılan mühüm addımlardan biridir. Amma elmin təşkilati strukturunda aparılan islahatların öz spesifikasi-

sı olmalıdır. Dövlət rəhbərliyi tərəfindən göstərilən bu diqqət və istək elm adamlarının özü tərəfindən dəstəklənməli və bu yöndə alternativ optimal modellər işlənilib hazırlanmalıdır. Xüsusilə dəqiq elmlərlə humanitar və ictimai elmlərin qarşılıqlı münasibəti və nisbəti məsələləri dövlət maraqlarına uyğun surətdə həll edilməlidir.

İndiki dövrdə – ölkəmizin elmdə və humanitar sahədə dönüş yaratmaq əzmi ortaya qoyulduğu bir vaxtda bu sahədə həyata keçirilməli olan vəzifələrin həlli üçün yüksək riyazi və ya fiziki təfəkkür bəs eləmir. Bizdə elmin təşkilati strukturunu və elmi islahatları texnarlar özləri hazırlamağa çalışırlar. Halbuki bir sistemin içərisinə girmiş olan adam, nə qədər dahi olursa-olsun, o sistemi bütöv halda görə bilməz, heç düzgün təsəvvür edə də bilməz; bunun üçün həmin sistemdən kənara çıxmaq və ona kənar-dan, bütöv bir hadisə kimi baxmaq tələb olunur. Elm onun infrastrukturunu ilə birlikdə, həm də ictimai həyatın, dövlət siyasətinin tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilməli, bu sahədə hər hansı bir addım fəlsəfi təfəkkür və ümumi cəmiyyətsünaslıq mövqeyindən atılmalıdır.

Bir sözlə, elmdə islahatın özü də elmi metodlarla həyata keçirilməlidir və bu elmin adı – *elm-şünaslıqdır*. Bu nisbətən yeni elm sahəsi isə *elmin sosiologiyası* və *elmin menecmenti* ilə birlikdə fəlsəfənin bətnində formalaşmış və ondan hələ tama-

milə ayrılmamışdır. Elmdə aparılmalı olan böyük yenidənqurma işləri üçün tələb olunan ikinci və əslində bəlkə də birinci şərt isə dövlətçilik şüurudur ki, o da yenə fəlsəfi təfəkkür çərçivəsində formalaşır. Yəni müasir şəraitdə fəlsəfəyə olan ehtiyac hər mənada artmış, onun ictimai həyatla sıx surətdə bağlı olan bəzi sahələri isə xüsusi aktualıq kəsb etmişdir.

Elmə sosial sifariş

Təbii sərvətlər tükənən dəyərdir, ancaq təhsil, bilik, elm əbədi olmaqla, hər bir ölkənin gücləndirilməsinə töhfə verən amillərdir.

İlham Əliyev

Azərbaycanda yeni iqtisadi münasibətlərə keçid prosesinin başa çatması bütövlükdə ictimai həyatın elmi meyarlar baxımından yenidən dəyərləndirilməsini tələb edir. Cəmiyyətsünas alimlərimiz qarşısında nə vaxtsa Avropada yaradılmış və Qərb ictimai gerçəkliyini əks etdirən təlimlərin cazibə sahəsindən çıxaraq ən müasir gerçəkliyi ehtiva edən yeni konsepsiyalar yaratmaq vəzifəsi durur. Və Azərbaycanın ictimai fəzasında artıq bir canlanma müşahidə olunmaqdadır. Noyabr müşavirəsindən və akademik Ramiz Mehdiyevin “İctimai və humanitar

elmlər: zaman kontekstində baxış” mövzusunda analitik məqaləsindən sonra bu sahədə çeşidli müzakirələr gedir, problemin bu və ya digər aspektinə dair KİV-də tanınmış alimlərin çıxışlarına geniş yer verilir.

Amma maraqlıdır ki, hətta bu müzakirələrdə də biz öz “ənənələrimizə” sadıq qalaraq bu və ya digər ictimai bir problemə münasibət məsələsində cari siyasət və konyuktur çərçivəsindən kənara çıxa bilmir, qoyulmuş konkret bir problemə analitik təhlildən daha çox, aksioloji aspektdə yanaşır, onun dərin genetik, qnoseoloji və ictimai köklərini araşdırmaq əvəzinə, sadəcə deyilənləri “təsdiq etmək”, – tərifləmək, onlara “dəstək verməklə” kifayətlənirik. Halbuki, noyabr müşavirəsi ictimai və humanitar elmlərə sadəcə münasibət məsələsi olmayıb, onların qarşısında konkret vəzifələr qoymuşdur. Cəmiyyətin hər hansı bir sahəsindəki nailiyyətlərə və problemlərə artıq yeni metodoloji əsasda yanaşılması tələb olunur. Yəni biz bir, tərəfdən akademik R.Mehdiyevin qaldırdığı məsələlərin aktuallığını qeyd ediriksə, onlara dəstək veririksə, digər tərəfdən, öz tədqiqatlarımızı yeni paradigmanın tələblərinə uyğunlaşdıraraq ictimai proseslərin arxasında yox, ön cəbhəsində getdiyimizi, qabaqlayıcı araşdırmalar apardığımızı sübuta yetirməliyik. Düzdür, belə fundamental tədqiqatların mətbuatda tezliklə üzə çıxmasını gözləmək sadələşmə olardı, amma

ən azı bu istiqamətdə işlərin getdiyinə əmin olmaq istərdik. Təəssüflə qeyd etməliyəm ki, AMEA-nın ictimai elmlər sahəsində elmi-tədqiqat institutlarının illik hesabatlarını və gələcək “planlarını” dinlədikdən sonra bu məsələdə olub-qalan nikbin gözləntilərim də itib-getdi.

Lakin diqqəti məsələnin başqa tərəfinə də yönəltmək olar. İndi müzakirələr Ramiz müəllimin yalnız adı çəkilən məqaləsi ətrafında gedir. Bundan bir qədər əvvəl isə R.Mehdiyev mətbuatda milli mədəniyyətimizlə bağlı olan və aktuallığına görə ondan geri qalmayan başqa məsələlər qaldırmışdı. Ondan da əvvəl fəlsəfi fikrin müasir düşüncədə rolundan bəhs edən fundamental bir məqalə ilə çıxış etmişdi ki, bunlar hamısı bir-biri ilə sıx surətdə bağlıdır. Biz isə bəzən akademik hərə təzə əsəri çap olunanda, sanki əvvəlkiləri unudur və bütün problemlərimizə ancaq son məqalənin işığında nəzər salmağa çalışırıq. Belə münasibət də əslində bizim fəlsəfi düşüncədən daha çox, operativ publisistik düşüncəyə meyilli olduğumuzu, uzunmüddətli, strateji araşdırmalardan daha çox, impulsiv reaksiyalara üstünlük verdiyimizi göstərir.

İctimai və humanitar elmlərin qarşısında duran vəzifələr həddindən artıq çoxdur. Müstəqillik elan olunduqdan üzü bəri, ictimai proseslər davam etsə də, sosial elmlər hələ də axtarışdadır. Əlbəttə, axtarış yaxşı şeydir, elmin əsas şərtlərindən biridir.

Amma bizdə axtarış hələ ki, özünü axtarmaq səviyyəsindədir. Sovet dövründə özünüdərkə xidmət edən metodologiyadan total surətdə imtina olunduqdan sonra ictimai elmlər özünü hələ də tapa bilməmiş, stabil bir məcraya düşməmişdir; o hələ də öz predmetini və funksiyalarını “təzələməklə” məşğuldur.

Metodologiya məsələsi, əlbəttə, böyük məsələdir, strateji sahədir. Amma əvvəlcə nədən başlamaq lazım olduğunu müəyyənləşdirməliyik.

Məncə, hazırda ictimai elm nümayəndələrinin qarşısında duran yaxın və uzaq vəzifələr fərqləndirilməlidir.

Cari vəzifələr üç istiqamətdə qruplaşdırıla bilər:

Birincisi, akademik Ramiz Mehdiyevin ancaq axıncı məqaləsindən deyil, son illərdə çap etdirdiyi və yeni ictimai gerçəkliyin elmi-nəzəri tədqiqi üçün metodoloji baza rolunu oynaya biləcək əsərlərini bir sistem halında nəzərdən keçirmək, bu əsərlərdə onun rəhbər tutduğu vahid ideya xəttini müxtəlif sahələrə ekstrapolyasiya etmək və həmin metodoloji əsasda yeni məsələlər ortaya qoymaq.

İkincisi, akademik Ramiz Mehdiyevin əsərləri bütün sonrakı tədqiqatlar üçün tək-cə metodoloji baza yox, həm də bir stimül, ilk qığılcım olmalıdır. Yəni onun müzakirələri, indi olduğu kimi, artıq qoyulmuş problemlərin sadəcə təsdiqi və genişləndirilməsi ilə məhdudlaşmamalıdır; biz bu sahədə

yazarkən işimizi yalnız R.Mehdiyevə istinad etmək formasında qurmayaraq, başqa ölkələrdə bu səpkidə aparılan tədqiqatlara da nəzər salmalı, öz aramızda da polemikaya girməli, bir-birimizin qaldırdığı məsələlərə də münasibət bildirməli, sözün həqiqi mənasında geniş və hərtərəfli fikir mübadiləsi aparmaqla, akademiklərin irəli sürdüyü ideyaları böyük bir zəncirvari reaksiyanın təməli daşına çevirməliyik.

Üçüncüsü, artıq yeni paradığmaya və yeni metodoloji əsaslara söykənən ilk fundamental tədqiqat işləri ortaya çıxmalıdır ki, onları nümunə kimi göstərmək mümkün olsun. Yəni gənc tədqiqatçılar üçün müəyyən bir çıxış açılmalıdır.

Nisbətən uzunmüddətli tədqiqat tələb edən məsələlər isə aşağıdakılardan ibarətdir:

Birincisi, müasir dövrdə ölkəmizdə formalaşmış olan ictimai gerçəkliyi, Azərbaycan iqtisadi modelinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini öyrənmək və onun sosioloji təhlilini vermək.

İkincisi, keçid dövrü başa çatdırıldıqdan sonra qarşıda duran perspektiv vəzifələri müəyyənləşdirmək və strateji inkişaf proqramlarının hazırlanması üçün elmi tövsiyələr irəli sürmək.

Üçüncüsü, yeni ideoloji kursun müəyyən edilməsi, ictimai şüurun yenidən formalaşan sosial idealın tələblərinə uyğun surətdə yönəldilməsi, təhsil sisteminin, habelə KİV-in fəaliyyət proqramlarının

strateji hədəflərə uyğunlaşdırılması, bütün bu sahələrdə geniş miqyaslı maarifçilik işinə başlanması.

Dördüncüsü, siyasi və hüquqi mədəniyyətin formalaşdırılması, milli-fəlsəfi fikir ənənələri ilə müasir Qərb fəlsəfəsinin sintezindən çıxış etməklə ictimai və humanitar fəaliyyət sahələri üçün metodoloji baza yaratmaq.

Bütün bu şərtlərin ödənməsi üçün isə öncə fəlsəfi dünyagörüşü ilə ictimai elmlərin konkret məsələləri arasında əks-əlaqə sistemi yaradılmalıdır. Digər tərəfdən də, cəmiyyətşünas alimlərin müvəqqəti yox, müntəzəm tribunası olmalıdır. Televiziya kanallarının bu məsələyə ayda-ildə bir dəfə yer verməsi ilə ictimai rəyin formalaşdırılması mümkün deyil. Nəzərə alınmalıdır ki, təbiət elmlərindən fərqli olaraq sosial elmlər ictimai şüurla sıx surətdə bağlıdır. Yəni elmi tədqiqatlarla elmi-publisistik fəaliyyət paralel getməlidir.

Təəssüfləndirici haldır ki, elm adamlarının öz analitik yazılarını operativ şəkildə çap etdirməyə qəzet və jurnalları yoxdur. O boyda AMEA-nın orqanı heç həftədə bir dəfə də çıxmır. İldə bir-iki dəfə çıxan və ya çıxmayan jurnallar da təbii ki, belə aktual problemlərin işıqlandırılmasına imkan vermir; məqalə işıq üzü görünə qədər aktuallığı itir. Digər tərəfdən bu sahədə yazılan işlər sadəcə dissertasiya müdafiəsi üçün olmayıb, ictimai praktikada

tətbiq üçün nəzərdə tutulursa, deməli yenə də operativliyə böyük ehtiyac var.

Bəs onda necə olsun? Biz elə “Azərbaycan” qəzetinəmi ümid bəsləməliyik? Axı, bu qəzet Akademianın yox, Milli Məclisin orqanıdır və sırf elmi yazılar çap edə bilməz. Akademikin məqaləsinə ilk reaksiyanın da məhz Milli Məclis üzvləri tərəfindən verilməsi təsadüfi deyil. Çünki onların ictimai-siyasi hadisələrə və ictimai şüura operativ müdaxilə etmək vərdişləri var. Bəs AMEA-da, Dövlət İdarəçilik Akademiyasında, BDU-nun müvafiq fakültələrində və digər elm-təhsil müəssisələrində *məskunlaşmış* və əsas vəzifəsi ictimai elmlərin inkişaf etdirilməsindən ibarət olan alimlər ordusu necə, – bu çağırışa operativ cavab verə bilirlərmi? Heç olmazsa, hər hansı bir hərəkət hiss olunurmu?

Axı, yeni paradigmanı əvvəlkindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri də siyasi tərəfkeşliyin operativ surətdə nümayiş etdirilməsindən tədricən ciddi elmi araşdırmalara, bu araşdırmaların müntəzəm və dayanıqlı bir prosesə çevrilməsinə, müvafiq elmi-tədqiqat institutlarının və qurumlarının bütün potensialının səfərbər olunaraq real ictimai proseslərin elmi proqnozuna yönəldilməsindən ibarətdir.

Bizdə tək-tək şəxslər hər hansı bir sahədə xüsusi fəhm və istedad nümayiş etdirə bildiyi kimi, elmdə də tədqiqatçı fərdlər bəzən çox yüksək nəticələr göstərə bilirlər. Yəni bizim fərdi-genetik poten-

sialla problemimiz yoxdur. Necə ki, şahmatda, gü-ləşdə uğur qazana bildiyimiz halda, kollektiv oyun-larda buna nail ola bilmirik, eləcə də elmi məktəblər yaradılması, bütöv institutların kollektiv elmi fəaliy-yətinin təşkili çətin olur.

Bununla belə, indi ölkəmiz elə bir inkişaf sə-viyyəsinə çatmışdır ki, humanitar və ictimai elmlə-rin, ümumiyyətlə elm sisteminin hərəkətə gəlməsi, ideya cəbhəsində önə keçməsi və öz öncül yerini tutması ciddi bir ictimai zərurətə çevrilmişdir. İcti-mai inkişaf özü bunu bizdən tələb edir.

Bəs ictimai gerçəklikdə baş verən mühüm ye-niliklər nədən ibarətdir? Təkcə Azərbaycan miqya-sında deyil, bütün dünyada gedən bir sıra yeni ma-hiyyətli ictimai-siyasi və iqtisadi-texnoloji məsələ-lərə, habelə məhz Azərbaycanın bu qlobal proses-lərdə spesifik mövqeyinə dair fikirlərimi mən “Yeni dövrün yeni lideri” adlı məqaləmdə (“Xalq qəzeti”, 24 dekabr, 2009-cu il) ifadə etmişəm. İndi isə diq-qəti ictimai-siyasi gerçəklikdə yaranmış vəziyyətin başqa bir cəhətinə yönəltmək istərdim. Müstəqil-liyin ilk illərindən başlayaraq müəyyən səbəblərdən cəmiyyətin həddən artıq siyasiləşməsi, iqtidar və müxalifət arasında kəskin qarşıdurmalar, müxalifə-tin rəasional tənqidi mövqedən deyil, total inkarçılıq mövqeyindən çıxış etməsi və iqtidaryönlü qüvvə-lərin də özünütənqiddən daha çox, özünümüdafie mövqeyində durmaq məcburiyyəti analitik təhlil və

hərtərəfli yanaşma üçün bir o qədər də əlverişli olmayan mühit yaratmışdı. İndi isə dövlətin neçə illərdir apardığı məqsədyönlü siyasət artıq öz bəhrələrini verdiyinə görə və müxalifətin ictimai fikri əks istiqamətə yönəltmək təşəbbüsləri iflasa uğradığına görə, cəmiyyətdəki siyasi qarşıdurma əhval-ruhiyyəsi tamamilə aradan götürülmüşdür ki, bu da iqtidara öz mövqelərini tənqidi-təhlil süzgəcindən keçirərək daha rahat surətdə analitik təhlillər aparmaq və ictimai şüuru tədricən siyasi fikir müstəvisindən elmi fikir müstəvisinə keçirmək imkanı vermişdir. Yeri gəlmişkən, bu cəhət akademik Ramiz Mehdiyevin son məqalələrindəki tənqidi ruhdan da aydın görünür. Belə ki, ictimai şüurun strukturunda siyasi nihilizmlə siyasi təbliğatçılıq arasındakı antaqonizmin öz yerini tədricən obyektiv elmi təhlil və özünütənqidə verməsi prosesinin artıq başladığı sezilir. Bu isə ictimai elmlərə sosial sifarişin formalaşmasından xəbər verir. Akademik Ramiz Mehdiyev özü də yaranmış ictimai-siyasi situasiyanı məhz bu baxımdan dəyərləndirir: “Əgər dövlət müstəqilliyimizin bərpasının ilk illərində ictimai elmlərin nümayəndələri arasında müəyyən qütbləşmə mövcud idisə, bu gün cəmiyyətimiz öz inkişafının elə bir mərhələsinə çatıb ki, baş vermiş sosial-iqtisadi dəyişiklikləri bütünlüklə və geniş miqyasda dərk etmək

üçün hər cür imkan vardır. Əslində, bu yaşadığımız tarixi anın mahiyyətini və məzmununu təşkil edir”.¹

Baxmayaraq ki, bu sahədə ilk addım yüksək dövlət rəsmisi tərəfindən atılmışdır, biz bu hadisəni dövlət sifarişi kimi yox, məhz sosial sifariş kimi dəyərləndirməyin tərəfdarıyıq. Əslində Ramiz Mehdiyev özü də bu yazılarında bir dövlət rəsmisi olmaqla yanaşı, həm də və bəlkə daha çox dərəcədə bir filosof, tədqiqatçı alim kimi çıxış edir.

Fəlsəfə və ictimai elmlər

Marksist-leninçi fəlsəfədən imtina etdikdən və müstəqilliyimizin açdığı imkandan istifadə edərək milli fəlsəfi fikrimizi bərpa etmək, yaşatmaq imkanı qazandıqdan sonra bu sahədə bir axtarış dövrü başlansa da, aşkar bir nəticə hələ də ortada yoxdur. Bəziləri orta əsrlər dövrünün fəlsəfi mənbələrinə qayıtmağı, islam fəlsəfəsinə istinad etməyi, bəziləri də, əksinə, müasir Qərb fəlsəfi cərəyanları bazasında yeni fəlsəfi sistemlərin transfer olunmasını təklif edirlər. Yəni yeni fəlsəfi təlim olaraq ya klassik Şərq (İslam), ya da müasir Qərb modelləri örnək kimi götürülür. Lakin əslində bunların heç biri milli-

¹ *Mehdiyev R.* İctimai və humanitar elmlər: zaman kontekstində baxış. Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər jurnalı. Bakı, 2009, № 4. s.20.

fəlsəfi fikrin formalaşması üçün əsas kimi götürülə bilməz. Əlbəttə, bu təlimlər də öyrənilməli, onlardan istifadə olunmalıdır. Lakin bizim tədris və təbliğ etməli olduğumuz fəlsəfə ilk növbədə milli ruh və düşüncə üzərində qurulmalıdır. Milli ruh bu gün və ya dünən yaranmayaraq, qədim köklərə məlikdir. Onun ən böyük daşıyıcısı dildir. Adət-ənənələrimiz, əxlaqi dəyərlərimiz, bədii-estetik meyarlarımız da milli ruhun əsas ifadəçiləridir. Bu mənada milli fəlsəfi fikrimizin qaynaqları ilk növbədə folklor, ədəbiyyat, musiqi və digər sənət növlərində, habelə həyat tərzində, dildə yatan hikmətdə axtarılmalıdır.

Rəsmi fəlsəfə professorlarının artıq vərdiş qazandıqları qəliblərdən çıxaraq milli ruhun ifadəsi olan yeni fəlsəfi sistem yaratmaq imkanları çox məhduddur. Ona görə də, milli fəlsəfi fikrin təməlində daha çox dərəcədə rəsmi fəlsəfənin stereotiplərini mənimsəmiş olan insanların içdən gələn və buna görə də milli ruhla daha yaxşı səsleşən düşüncələri və mənəvi-ruhani etirafları durmalıdır.

İş burasındadır ki, uzun müddət ictimai şüurun formaları kimi və insanın ruhi-intellektual fəaliyyət sahələri kimi mövcud olan din, fəlsəfə və ədəbiyyat zaman keçdikcə həm üfüqi, həm vertikal istiqamətdə diferensiallaşmış, yeni alt sistemlər yaranmışdır.

Əlbəttə, müasir ictimai şüurun formaları sırasında fəlsəfi, dini və ədəbi-bədii şüurla yanaşı, əxlaqi şüur, estetik şüur, iqtisadi, siyasi və hüquqi şüur, son zamanlar hətta ekoloji şüur və s. də xüsusi qeyd edilir. Məntiqi və tarixi şüur isə çox vaxt ictimai şüurun formaları kimi deyil, metodları kimi təqdim olunur. Bunlar hamısı, bir tərəfdən, adi şüurun strukturuna daxil olaraq həm də mədəniyyətin sahələri kimi mövcuddur, digər tərəfdən də bu sahələrin hamısı kortəbii məcrasından ayrılaraq xüsusi tədqiqat predmetinə çevrilmiş, bəziləri özünüdürk, bəziləri də kənardan dərk mərhələsini keçərək mədəniyyətlə yanaşı, elmin strukturunda da özünə yer edə bilmişlər. Onların empirik və ya nəzəri idrak səviyyəsində mənimsənilməsindən asılı olaraq vertikal koordinat oxunda daha yüksək mərtəbələr, əslində fərqli statuslu hadisələr meydana gəlmişdir.

Biz bilərəkdən elmi ictimai şüur formaları arasında qeyd etmədik. Çünki elm, sadalanan sahələrlə yanaşı duran bir sahə olmayıb, hər bir sahənin vertikalında fərqli bir mərtəbə təşkil edir. Həmin sahə özünü artıq sadəcə ictimai şüur səviyyəsində deyil, ancaq intellektual elitaya məxsus olan yüksək bir mərtəbədə – dərk olunmuş bir hadisə kimi tapmış olur. Nəticədə din haqqında elm, əxlaq haqqında elm, ədəbiyyat haqqında elm, sənət haqqında elm,

siyasət haqqında elm, hüquq haqqında elm formalaşır.

İctimai tərəqqinin ilk mərhələsi iqtisadi təminatla bağlıdırsa, daha yüksək inkişaf mərhələsində mənəvi ehtiyacların ödənilməsi önə keçir.

Yəqin buna görədir ki, son vaxtlar ölkəmizdə fəlsəfəyə diqqətin xeyli dərəcədə artdığı hiss olunur. Fəlsəfəyə münasibətin aktuallaşması akademik Ramiz Mehdiyevin Azərbaycanda fəlsəfi fikrin vəziyyətinə öz münasibətini bildirməsindən başladı. Onun «Zaman haqqında düşünərkən və elitanı transformasiya edərkən: varislik və innovasiyalılıq» adlı iri həcmli məqaləsində qoyduğu bir sıra məsələlər bütün elmi ictimaiyyəti bu barədə düşünməyə vadar etdi. Bu sahədə ikinci mühüm addım keçən il mayın 2-də akademik Ramiz Mehdiyevin rəhbərlik etdiyi Azərbaycan Fəlsəfə və Sosial-Siyasi Elmlər Assosiasiyasının (AFSEA) keçirdiyi «Müasir dünyada yeni düşüncəyə ümumi baxış» mövzusunda beynəlxalq elmi-fəlsəfi konfrans oldu. Konfrans geniş ictimaiyyətin diqqətini bir daha ölkəmizdə fəlsəfənin öyrənilməsi, tədrisi və təbliği problemlərinə yönəltdi. Tədbirin iştirakçıları Azərbaycan Respublikasının Prezident Administrasiyasının rəhbəri, AFSEA-nın prezidenti akademik Ramiz Mehdiyevin qoyduğu proqram xarakterli məsələləri müzakirə edərkən fəlsəfənin tədrisi ilə bağlı bir sıra problemlərə də toxundular. Dövlət rəhbərliyinin elmi-

fəlsəfi ictimaiyyəti narahat edən bu məsələlərə reaksiyası uzun sürmədi. Universitet rektorlarına tapşırıldı ki, fəlsəfi fənlərin tədrisində vəziyyət barədə təcili surətdə məlumat hazırlansın. Fəlsəfə və ictimai elmlərin tədrisində vəziyyət məsələsi nəzarətə götürüldü.

May ayının 5-də isə akademik Ramiz Mehdiyevin «Qlobal inteqrasiya və Azərbaycanda fəlsəfi fikrin yenidən nəzərdən keçirilməsinə dair» sanballı məqaləsi dərc olundu və burada fəlsəfi fikirlə yanaşı, ona münasibətin də dəyişməsinə olan ehtiyacdən söhbət açıldı. Akademik öz məqaləsində xüsusilə vurğulamışdır ki, «ölkəmizdə fəlsəfi fikrin indiki inkişaf səviyyəsi qənaətbəxş hesab oluna bilməz. Belə ki, ictimai həyatımızın müxtəlif sahələrində əldə olunmuş böyük uğurlar və sürətli tərəqqi kontekstində fəlsəfi araşdırmaların səviyyəsi xeyli zəif görünür. Bəzən fəlsəfi fikir reallığın önündə getmək əvəzinə, ondan geri qalır, hadisələr nəzəriyyəni önləyir və bu sahədə yazılanlar çox vaxt təsviri xarakter daşıyır. Proseslərə münasibətdə belə bir dinamizm tələb olunan dövrdə hələlik sosial, siyasi, iqtisadi sahələrdə intensiv inkişafın xüsusiyyətlərinə uyğun, yalnız nəzəri deyil, həm də pragmatik yönümlü proqram və konsepsiyalar mövcud deyildir». Bu konsepsiyaların yaradılması üçün tək-tək tanınmış mütəxəssislərin fəal səyləri yetərli deyil. Bunun üçün fəlsəfi elmlər sahəsində ölkəmizin bütün kadr

potensialının səfərbər olunması nəzərdə tutulur. R.Mehdiyev yazır: «Azərbaycan dünyada gedən siyasi və iqtisadi proseslərdə fəal mövqə tutduğu kimi, alimlərimiz yeni əsrin ideya-fəlsəfi paradigmasının formalaşmasında da fəal iştirak etməlidirlər. ...Bütövlükdə ictimai elmin nüfuz və statusunu qaldıran, onu dünyada tanıda bilən tədqiqatlar ortaya qoyulmalıdır».¹

Bu xətt *noyabr müşavirəsində* də davam etdirildi. Biz fəlsəfi fənlərə dövlət qayğısının təzahürünü son vaxtlar kütləvi informasiya vasitələrinin münasibətində də hiss etdik. Deməli, necə deyərlər, yuxarılar öz üzərinə düşəni etdi, indi növbə bizimdir.

Biz sovet dövrünə tam nihilist bir münasibət bəsləməyin əleyhinəyik. Rusiyanın fəlsəfəçiləri də bizim kimi kommunist ideologiyası ilə hesablaşmaq məcburiyyətində idilər. Amma onların arasından Losev, İlenkov, Zinovyev, Mamardaşvili, Styopin kimi yaradıcı tədqiqatçılar da çıxmadı mı? Həm də Zinovyev istisna olmaqla, onların heç biri açıq antisovet çıxışları etməmişdir. Lakin bununla belə yazdıqlarının məzmununa görə onların əsərləri ümumbəşəri fəlsəfi fikir tarixində özünə yer ala bilmişdir. Onların yaradıcılığında biz ideoloji mə-

¹ *Mehdiyev R. Qlobal inteqrasiya və Azərbaycanda fəlsəfi fikrin yenidən nəzərdən keçirilməsinə dair. Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər jurnalı. Bakı, 2009, № 2, s. 66.*

qamları yox, fəlsəfi baxımdan önəmli olan cəhətləri dəyərləndiririk. O tədqiqat fəlsəfi hesab oluna bilər ki, ideologiya atıldıqdan sonra da, əsas məzmun yerində qalmış olsun. Marksizm-leninizm fəlsəfəsi sadəcə ideologiya deyildi. O, bir fəlsəfi sistem kimi də ziyanlı idi. Və biz siyasi müstəqillik əldə etdikdən sonra fikir müstəvisində də müstəqilliyə nail olmalı idik. Lakin biz nə etdik? Marksın, Engelsin, Leninin adlarını və onların əsərlərindən parçaları çıxarıb atdıqdan sonra həmin sistemi və ideya xəttini eynilə saxlamadıq mı? Tələbələrə həmin materialist ruhu aşılammırdı mı? Hələ bu gün də bəziləri fəlsəfəni nə isə din əleyhinə olan bir şey kimi təsəvvür etmirmi? Məsələn, Leninin adını çıxarıb, materiyanın tərifini yenə də olduğu kimi vermək, zamanı-məkanı yenə də materiyanın mövcudluq formaları kimi təqdim etmək, yenə də dialektikanı metafizikaya qarşı qoymaqla yeni fəlsəfə sistemi yaratmaq mümkündür mü? Amma müstəqillik illərinin ilk fəlsəfə dərsləkləri belə yarandı.

Fəlsəfənin özü məlum olsa, onun dərsləyini yazmaq ancaq metodiki bir işdir. Çətin olan da məhz seçim etməkdir, hansı fəlsəfənin, hansı təlimin əsas kimi, baza kimi götürülməsidir.

Təbii ki, biz bu dünyada tək deyilik və boylandı ilk növbədə qonşularımıza baxırıq. SSRİ dağıldıqdan sonra ruslar hansı fəlsəfi təlimləri prioritet kimi götürdülər və nə kimi bir fəlsəfə dərsləyi ortaya

qoydular? Yaxud postsovet məkanının başqa xalqları. Maləsəf, Rusiyada da «fəlsəfə axtarışı» marksizm klassiklərinin sadəcə atılması ilə başladı. İkinci addım isə qeyri-marksist fəlsəfə tarixinə daha çox yer vermək oldu. O dərəcədə çox ki, bəzən marksizm fəlsəfə tarixindən bütövlükdə çıxarıldı. Tarixdən çıxarıldı, amma fəlsəfə kurslarının əsas məzmunundan çıxarıla bilmədi. Məqsəd kimlərinsə yalnız üzdə olan izini çıxartmaq olanda yerində nə isə şikəst bir şey qalır.

Bəlkə biz gözləyək, ruslar nə vaxt fəlsəfə prioritetlərini müəyyənləşdirib qurtaracaqlar, ondan sonra biz də onlardan, tərcümə edərik. Yeri gəlmişkən, Rusiyada da bu qeyri-müəyyənlilik hələ aradan götürülmədiyindən, fəlsəfə dərsləkləri daha çox dərəcədə tarix üzərində qurulur. Məsələn, Lomonosov universitetində hazırlanan və Rusiya universitetləri üçün əsas dərslək kimi təsdiqlənmiş kitabda nə az, nə çox 430 səhifə fəlsəfə tarixinə ayrılmışdır ki, bundan İslam dünyasına və ümumiyyətlə Şərq fəlsəfi fikrinə heç yarım səhifə də pay düşmür. Deməli, bu bizim üçün örnək ola bilməz.

Amma bizim boylanmağımız üçün ikinci bir ünvan da vardır. Bu – Türkiyədir. Lakin burada fəlsəfi fikir iki əks cəbhəyə parçalanmışdır. Qərb meylli dərsləklər elə Moskvada çıxanları xatırladır. İslam yönlü fəlsəfəçilərin yazdıqları isə bir növ orta əsrlərdə itərək müasir dövrün düşüncə tərzini əks

etdirə bilmir. Deməli, bizim indi üzləşdiyimiz problemi Türkiyəli qardaşlarımız da hələ indiyədək həll edə bilməyiblər. Lakin onlar bu qarşıdurmadan xilas olmaq üçün çox vaxt fərqli bir yol seçirlər. «Fəlsəfəyə giriş», «Fəlsəfənin əsasları» tipli dərsləklərə fəlsəfə tarixi xüsusi bölmə kimi daxil edilmir. Ancaq ayrı-ayrı fəlsəfi problemlər öyrədilir ki, fəlsəfə tarixinə və klassiklərinə də bu problemlərin izahı kontekstində müraciət edilir. Başqa sözlə desək, fəlsəfə tarixi fəlsəfi məzmun içərisində əridilmiş olur. Lakin əsas məsələ də məhz bu məzmunun necə seçilməsi, onun daxilində kimlərin əridilməsidir.

Beləliklə, cəmiyyətşünas alimlərin bir vəzifəsi ölkəmizdə gerçək ictimai prosesləri tədqiq etmək, ictimai-siyasi və iqtisadi sahələrdə əldə olunmuş uğurların ümumiləşmiş elmi mənzərəsini yaratmaq, dünyada artıq Azərbaycan modeli kimi tanınan iqtisadi yenidənqurmanın mahiyyətini açmaqdan ibarətdirsə, digər vəzifə milli mədəni-mənəvi dəyərlərin elmi-fəlsəfi meyarlarını işləyib-hazırlamaq, milli fəlsəfi fikri yeni dövrün tələblərinə uyğun sürətdə inkişaf etdirməkdir. Və bu işdə alimlərimizlə yanaşı, geniş ziyalı ictimaiyyətinin, xüsusilə öz gündəlik işində ictimai şüurun formalaşmasına təsir göstərə bilən insanların, təhsil işçilərinin, kütləvi informasiya vasitələrinin üzərinə böyük məsuliyyət düşür.

İqtisadiyyat, elm və ideologiya

*Azərbaycan iqtisadi cəhətdən
artıq oturuşmuş dövlət kimi ta-
nınır. Mən hesab edirəm ki, biz
artıq iqtisadi sahədə keçid döv-
rünü başa vurmuşuq.*

İlham Əliyev

Qloballaşma və inteqrasiya şəraitində Azərbaycanın yeritdiyi iqtisadi siyasət keçid dövrünü yenidən başa vuran müstəqil dövlətin qabaqcıl dünya ölkələri sırasına çıxmasına xidmət edir. Bu məqsədlə ölkəmizdə yaxın və uzaq gələcək üçün fəaliyyət proqramları işlənilib-hazırlanır. Ölkənin həm regional inkişafı, həm də dünya iqtisadiyyatının subyekti-dən biri kimi fəaliyyət strategiyası vahid konseptual baxış mövqeyindən həyata keçirilir. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə müvəffəqiyyətlə reallaşdırılan bu proqramlar Azərbaycanın istər qonşu dövlətlərlə, istərsə də qabaqcıl Avropa dövlətləri və ABŞ-la iqtisadi əlaqələrini də əhatə edir. Son illərdə ölkəmizin iqtisadi əlaqələrinin coğrafiyası daha da genişləndirilmişdir. Lakin bütün bu çoxsaxəli əlaqələr sisteminin vahid bir prinsipi vardır. Bu da ondan ibarətdir ki, hər hansı ikitərəfli və çoxtərəfli iqtisadi münasibətin qurulmasında ilk növbədə ölkəmizin milli maraqları rəhbər tutulur. Belə geniş

miqyaslı iqtisadi siyasət və bu sahədəki fəaliyyət proqramı Azərbaycanın təsərrüfat sisteminin özəl-liklərini nəzərə almaqla bərabər, onun dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunması üçün də lazım olan bütün parametrləri ehtiva edir.

Qloballaşma şəraitində milli özünəməxsusluğun qorunub saxlanması, habelə, milli mənəvi dəyərlərə sədaqətlə yanaşı, ümumbəşəri dəyərlərin, azad iqtisadi münasibətlər sisteminin, beynəlxalq hüquq normalarının və s. inkişaf etdirilməsi, – bütün bunlar Azərbaycanın ictimai-siyasi simasını, onun özünəməxsus beynəlxalq imicini formalaşdırmışdır.

Keçmişdə hər hansı bir dövlət öz siyasi iradəsini başqa ərazilərdə də tətbiq etmək üçün əvvəlcə həmin əraziləri müharibə yolu ilə işğal etməli idi. Təsadüfi deyildir ki, ənənəvi təsəvvürlərə görə dövlətin əsas atributlarından biri də suverenlik, sərhəd və ordu hesab olunur. Bu təsəvvürə görə, müəyyən bir ərazidə müəyyən hüquq normalarını tətbiq etmək, sosial-iqtisadi həyatı dövlətin siyasi iradəsini ifadə edən normalarla tənzim etmək üçün ilk növbədə sərhəd toxunulmazlığı təmin olunmalıdır.

Lakin zaman keçdikcə sərhəd öz mənasını dəyişir. Sərhəddin qorunması müasir anlamda heç də o demək deyildir ki, buradan bir quş da keçə bilməz. Əksinə, müasir dövrdə gediş-gəliş xeyli artmışdır. Böyük şəhərlərdə bəzən xaricilər yerli vətəndaşlardan daha çox gözə dəyir. Əsas məsələ

odur ki, həmin ölkədəki qanunlara, hüquq normalarına əməl olunsun.

Müasir dövrdə dünyada hadisələrin inkişafı vahid iqtisadi münasibətlər sisteminin, ortaq ümumdünya bazarının yaradılması istiqamətində gedir. Düzdür, inkişaf etmiş ölkələr öz üstün mövqelərinə istinad edərək, özlərinin daxil olduqları ümumi iqtisadi məkanın (məsələn, Avropa Birliyi) qapılarını nisbətən aşağı səviyyədə olan ölkələr üçün taybatay açmır və bu da təbiidir. Nə qədər ümumbəşəri mənafe-dən, vahid sosial ideallardan söhbət getsə də, hələ milli dövlət mənafe-ləri saxlanılır və yalnız eyni tərtibli ölkələrin inteqrasiyasından söhbət gedə birlər. Və bu inteqrasiyaya qoşulmaq üçün əvvəlcə həmin ölkələrin keçmiş olduğu inkişaf mərhələlərini keçmək, onların çıxdığı sınaqlardan çıxmaq lazımdır.

İstəsək də, istəməsək də müasir sivilizasiyaya qovuşmaq üçün inkişaf etmiş Qərbi ölkələrinin keçdiyi yolu biz də keçməli olacağıq. Lakin bizim əlimizdə bu ölkələrin keçdiyi yolların xəritəsi var və biz tarixin ibrət dərslərini nəzərə alsaq, ilk yol açanların bütün səhvlərini təkrar etmərik. Bunun üçün, əlbəttə, tarixi də, iqtisadiyyatı da, müasir dünyanın inkişaf meyllərini də gözəl bilmək tələb olunur. Belə çətin bir zamanda həm dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunmaq, həm də milli-mənəvi dəyərləri qoruyub saxlamaq üçün düzgün inkişaf strategiyası

və yaxşı ölçülüb-biçilmiş mükəmməl siyasi proqram tələb olunur. Belə proqramlar isə möhkəm elmi təmələ malik olmalıdır. Bunun üçün də ictimai elmlərin yüksək dərəcədə inkişaf etdirilməsinə ehtiyac vardır. Akademik Ramiz Mehdiyev yazır: “*Sürətli sosial-iqtisadi inkişaf ictimai elmlər qarşısında yeni vəzifələr irəli sürür, ictimai elmlər üzrə çalışan alimlərin məsuliyyətini nəzərəcarpacaq dərəcədə artırır, bu sahədə verilən bütün səmərəli fikir və təkliflərə tam ciddiyyətlə, özünütənqid ruhunda yanaşaraq, onları diqqətə almağı və lazımınca qiymətləndirməyi tələb edir. ...İctimai elmlərin cəmiyyətimizdəki mövqeyini, bütövlükdə bu elmlərin mövcud vəziyyətini ölkəmizin indiki inkişaf mərhələsinin irəli sürdüyü tələblər baxımından qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Onun nüfuzunun yüksək olmamasının səbəbləri nədir? Bizim fikrimizcə, başlıca səbəb ictimai biliklərin insanların artan tələbatından, həmçinin cəmiyyətin həyatında baş verən hadisələrin analitik təhlilindən geri qalmasıdır.*”¹

Belə bir cəhət də nəzərə alınmalıdır ki, qloballaşma şəraitində dünya iqtisadiyyatının və beynəlxalq miqyaslı ictimai-iqtisadi proseslərin daha dərinə öyrənilməsinə ehtiyac vardır. Çünki kim ki, bilmədiyi, yəni özü üçün qaranlıq olan bir sa-

¹ Mehdiyev R. İctimai və humanitar elmlər: zaman kontekstində baxış. Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər jurnalı. Bakı, 2009, N 4, s. 18

həyə daxil olur, o ancaq itirə bilər. Yeganə işıqlandırıcı vasitə isə elmdir. Müasir dövrdə baş verən dünya iqtisadi böhranının da elmi təhlil süzgəcindən keçirilməsi vacibdir. Düzdür, biz bu böhrandan ən az zərər çəkən ölkələr sırasındayıq, amma proseslər hələ davam edir və biz hər şeyə hazır olmalıyıq.

Vahid dünya bazarının olması, açıq iqtisadi siyasət ilk baxışda daha çox geri qalmış ölkələr üçün əlverişli görünsə də, əslində inkişaf etmiş ölkələrin də buna böyük ehtiyacı vardır. Daha doğrusu, ictimai, elmi-texniki inkişaf prosesinin özü bunu tələb edir. Belə ki, külli miqdarda investisiya hesabına artıq kütləvi istehsalda qərarlaşmış texniki və texnoloji sistemlərin tez-tez dəyişdirilməsi sahibkarlara böyük ziyan verə bildiyindən, kapital dünyası intensiv elmi-texniki tərəqqinin, texnologiyaların tez-tez modernləşdirilməsinin əleyhinə çıxma bilirdi. Cari mənafe ilə perspektiv texniki tərəqqi arasındakı ziddiyyət ümumən ictimai inkişaf üçün əngəl törədə bilirdi. Lakin geri qalmış ölkələrin “qapılarının açıq olması” nisbətən köhnəlmiş texnikanı həmin bazarlarda xırtd etməyə və öz ölkələrində ən müasir texnoloji sistemləri tətbiq etməyə imkan yaradır.

Buna görə də, inkişaf etmiş ölkə heç vaxt bütün ölkələrin texniki inkişaf səviyyələrinin bərabərləşməsini istəməz. Ən qabaqcıl ölkələrin özlərindən bir az geri qalan ölkələrə, onların da öz növbəsində daha çox geri qalan ölkələrə ehtiyacı vardır.

Hər dəfə daha yüksək elm tutumlu olan müasir texnika icad olunduqdan sonra, istifadədən çıxarılan əvvəlki texnika “mənəvi cəhətdən köhnəlmiş” (yəni özü təzə olsa da, əsasında dayanan ideya köhnəlibdir) sayılır və onlar *nisbətən* aşağı səviyyəli ölkələrə ixrac olunur.

Bu iyerarxiya – ölkələrin texnoloji qradasiyası və çoxpilləli düzülüşü hərbi texnika timsalında özünü daha qabarıq göstərir. Əvvəla, elmi-texniki potensial daha çox dərəcədə hərbi-sənaye kompleksinə deyil, humanitar yönlü iqtisadiyyata, bütövlükdə cəmiyyətin tərəqqisinə xidmət etməlidir. İşdə isə məhz hərbi sənaye elmi-texniki inkişafın əsas tətbiq sahəsinə çevrilir. Çox vaxt beynəlxalq siyasət də iqtisadi mənafeyə tabe etdirilir. Böyük dövlətlərin (məs., ABŞ və Rusiya) öz aralarındakı rəqabət hərbi texnikanın daim təkmilləşdirilməsini tələb etdiyindən, “mənəvi cəhətdən köhnəlmiş” hərbi texnikanın satılması üçün bazara həmişə ehtiyac olur. Ona görə də qabaqcıl dövlətlərin və böyük hərbi sənaye şirkətlərinin mənafeyi nisbətən geri qalmış ölkələrdə müharibə və münaqişə şəraitinin saxlanmasını tələb edir.

XX əsrin son rübündə kompüterləşmənin sürətli inkişafı və onun iqtisadiyyatın, ictimai həyatın bütün sahələrinə nüfuz etməsi, xüsusən internet şəbəkəsinin geniş yayılması qloballaşma üçün texnoloji bazis hazırlamışdır. Bu sahədə üstün texniki inkişaf səviyyəsində olan dövlətlər öz yüksək ixti-

saslı mütəxəssislərinin köməyi ilə dünyada gedən proseslərə daha operativ və effektiv təsir etmək imkanı qazanırlar.

İndi elektron poçtu və internet nəinki kommunikasiyanın ən səmərəli və sürətli vasitələrinə çevrilmişdir, nəinki beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin gediş-gəlişsiz, qat-qat operativ olan üsullarını yaratmışdır, həm də millətlərin mədəni-mənəvi inkişaf istiqamətlərinə təsir göstərmək imkanı əldə etmişdir. Bu sonuncu amil, yəni internetin maarifləndirmək funksiyası ilə yanaşı, həm də ideoloji və mədəni-mənəvi təsir funksiyaları qloballaşma prosesində çox önəmli yer tutur.

Müasir dövrdə ən aktual problemlərdən biri milli özünü təsdiq və qloballaşma arasındakı optimal nisbətin tapılmasıdır. Qloballaşma prosesi elm, texnika, texnologiya ilə – ümumbəşəri dəyərlərlə yanaşı milli kimliyi təsbit edən mədəni-mənəvi amillərə də sirayət etməyə cəhd göstərir. İstər düşünülmüş şəkildə, istərsə də qərəzsiz olaraq – fərqi yoxdur. Belə bir şəraitdə ilk növbədə nələri qorumaq lazım olduğunu, məhz hansı məsələlərdə məqsədyönlü surətdə ənənəçi, konservator olmağın labüdlüyünü müəyyənləşdirmək çox vacibdir. Təsadüfi deyildir ki, prezident İlham Əliyev də bu məsələyə xüsusi diqqət yetirir: *“Bir daha demək istəyirəm ki, dünyanın ən mütərəqqi təcrübəsi öyrənilməlidir, eyni zamanda, Azərbaycan gəncləri milli ruhda tərbiyə olunmalıdır. Biz əsrlər boyu başqa*

ölkələrin, imperiyaların tərkibində yaşamışıq. Ancaq öz milli dəyərlərimizi, ənənələrimizi qoruya bilmişik, saxlaya bilmişik. Öz ana dilimizi saxlaya bilmişik. Nəyin hesabına?! Ona görə ki, Azərbaycan xalqında milli ruh həmişə çox yüksək səviyyədə olmuşdur". Digər tərəfdən, müasir dövrdə yüksək milli ruhun həm də yüksək analitik təfəkkürlə birləşməsi tələb olunur.

Bizcə, ilk növbədə meyarlar müəyyənləşməlidir. İdeal halda biz özümüzü necə təsəvvür edirik və ya bizim milli-mənəvi idealımız nədən ibarətdir? İndi biz hansı real durumdayıq və daşdığımız hansı keyfiyyətləri məhz milli səciyyə kimi qiymətləndirmək olar? Keçmişə də məhz bu real durum və milli ideal prizmasından, onun əsasında formalaşan meyarlar kompleksindən çıxış edərək yanaşmaq lazımdır. "Soykökə qayıdış" çağırışında qorxulu olan məqam bundan ibarətdir ki, biz keçmişimizdə olan istənilən keyfiyyəti milli invariant və pozitiv cəhət kimi qəbul edə bilmərik. Həqiqi milli keyfiyyətlər milləti yaşadan, onu inkişaf etdirən keyfiyyətlərdir. Bu baxımdan keçmişimizdən qalan, lakin tərəqqiyə deyil, tənəzzülə xidmət edən cəhətləri qoruyub-saxlamaqdansa, onlardan xilas olmaq yolu tutulmalıdır.

Qloballaşma ilə öz inkişafının erkən mərhələsində üzləşməli olan, müasir cəmiyyətə hələ təzəcə qədəm qoymuş olan ölkələrdə bu prosesin ideologiyası yerli mütəxəssislərin, filosofların iştirakı ilə hazırlanmalıdır. Bəzən Qərb siyasətçiləri keçid döv-

ründə olan və ya bu dövrü yenidən başa vuran ölkələrin spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə almır və bu ölkələri Qərb standartlarına uyğunlaşdırmaq siyasəti yürüdürlər. Nəticədə milli ideologiyasızlaşdırma tərəfdarı olan Qərb dövlətləri guya özləri də bilmədən, bizə yeni ideologiya tələq etmiş olurlar və ya bunun fərqinə varmırlar. Belə ki, inkişaf etmiş Qərb ölkələrində formalaşmış siyasi və hüquqi meyarlar və dəyərlər sistemi həmin ölkələrdə mövcud ictimai reallığın ifadəsi olduğu halda, bizə tələq olunarkən məhz yeni ideologiya rolunu oynayır. Həm də heç olmasa nəzəri səviyyədə müzakirə olunmadan, artıq konkret tətbiqi formalara salınmış bir şəkildə.

Bu baxımdan, *globallaşma* deyilən proses əslində həm də Qərb standartlarının ideologiyaya çevrilməsi prosesidir. Qərbdə cəmiyyətin real durumuna və insanların şüur səviyyəsinə uyğun gələn təşkilati formalar və hüquqi sistemlər hələ müvafiq inkişaf səviyyəsinə çatmamış olan ölkələr üçün doğma görünə bilməz. Bu, əslində, cəmiyyətin ondan kənarında formalaşmış modellərə uyğunlaşdırılması, yad qalıblərə salınması prosesindən başqa bir şey deyildir.

İndi Azərbaycanda nə kimi ideoloji proseslər gedir? Qərbin təklif etdiyi hüquq sistemi və ictimai-siyasi dəyərlər sistemi bizim üçün ideologiyaya çevrilirmi? Əgər bu belədirsə, Qərbin siyasi-hüquqi sisteminin əsasında duran düşüncə tərzini və sosial-

siyasi təlimlər Azərbaycanda necə yayılır və kütləvi şüura nə dərəcədə nüfuz edir? Əgər bu belə deyilsə, onda müstəqil surətdə formalaşan milli ideologiya və onun tərkib hissəsi olan milli dövlətçilik konsepsiyası ilə Qərb hüquq sistemi arasında bir ziddiyyət yaranmırmı? Yeni ölkəyə transfer edildikdə bu ziddiyyət daha qabarıq şəkildə üzə çıxmırmı?

Daxili inkişaf meyilləri və xarici təsirlər arasında belə mürəkkəb münasibətlərin olması Azərbaycanın dövlətçilik siyasətində nə dərəcədə nəzərə alınır?

Bütün bu suallara cavab tapılması üçün ictimai elmlər sahəsində köklü dönüş yaradılmalıdır. Akademik Ramiz Mehdiyev də noyabr müşavirəsində və “İctimai və humanitar elmlər: zaman kontekstində baxış” mövzusunda yazdığı analitik məqaləsində cəmiyyətsünas alimlərə məhz bu yenilikləri nəzərə almağı və öz tədqiqatlarını yeni metodoloji əsasda qurmalarını tövsiyə edir. O, öz məqaləsində əsasən ictimai və humanitar elmlərdən bəhs edir və bu sahələrdəki mövcud vəziyyətin qənaətləndirici olmadığını qeyd edir. Lakin məqaləni diqqətlə oxuduqda burada həm də ümumiyyətlə humanitar sahədən söhbət getdiyi aydın olur. Məsələn, ədəbiyyatımızdakı vəziyyətlə bağlı fikirləri onun artıq «humanitar elm» çərçivəsindən çıxaraq, vəziyyətə daha geniş planda nəzər saldığını göstərir. Bu geniş planda baxışlara biz akademiklərin bundan bir qədər

əvvəl televiziya kanallarında ideoloji və mənəvi vəziyyətlə bağlı yazdığı “Azərbaycanın efir məkanı: problemlər və vəzifələr” adlı məqaləsində, habelə AzərTAc-ın müxbiri ilə söhbətində (18 dekabr) rast gəlirik. O deyir: «*Artıq müasir dünyamız, Azərbaycan da daxil olmaqla, postmodern epoxasını yaşamağa başlayıb. İyirmi ilə yaxındır ki, bu proses get-gedə vüsət almaqdadır. Bizim ictimai və humanitar elmlərimiz də, ədəbi mühitimiz də postmodern epoxasının çağırışlarına cavab verməyə qadir olmalıdır. İş ondadır ki, insanlar və dövlətlər arasında yeni münasibətlər bərqərar olur, dəyərlər sistemi dəyişir, yeni prioritetlər müəyyənləşir, yeni düşüncə mədəniyyəti formalaşır. Biz həmin proseslərdən geri qalmamalıyıq*».

Yalnız ilk baxışda belə görünə bilər ki, ictimai elmlərin aktuallaşması ancaq ölkəmizin iqtisadi sahədəki uğurlarının təsbit olunmasına yönəlmiş bir prosesdir. Yəni əgər biz iqtisadi sahədə keçid mərhələsini başa vurmuşuqsa, deməli qədəm qoyduğumuz mərhələnin yeni iqtisadi meyarlarının və prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsinə ehtiyac yaranmışdır. Azərbaycan iqtisadi modelinin mahiyyətinin açılması, onun elmi-metodoloji prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi, doğrudan da, az əhəmiyyətli məsələ deyildir. Lakin bu problemlər, göründüyü kimi, əsasən iqtisadi nəzəriyyənin predmetinə daxildir. Bəs onda nəyə görə bütövlükdə ictimai elmlərdən, hətta

ümumən ictimai və humanitar elmlərdən söhbət gədir? Bax, bütün məsələ də burasındadır ki, iqtisadiyyat məqsəd yox, vasitədir və iqtisadiyyatda əldə olunan böyük uğurlar bütövlükdə cəmiyyətdə keyfiyyət dəyişmələrinə gətirib çıxarır və ya çıxarmalıdır. Bu baxımdan, amerikan alimi V.Follersin “Milli dövlətin antropologiyası” əsərində irəli sürdüyü belə bir fikrini yada salmaq yerinə düşərdi ki, millətin və milli dövlətin ən ciddi problemləri iqtisadiyyatla və ya hətta siyasət və müdafiə sistemi ilə deyil, daha çox dərəcədə qeyri-maddi, mənəvi göstəricilərlə bağlıdır. Onun fikrinə görə, xalqın ictimai-siyasi, iqtisadi və milli müdafiə sistemlərində fəal iştirak dərəcəsi milli ləyaqət hissi ilə sıx surətdə bağlıdır və bu hissənin formalaşdırılması isə xeyli dərəcədə “biz kimik?” sualına cavabdan asılıdır. Təsadüfi deyildir ki, S.Hantinqton da özünün son əsərlərindən birini “Biz kimik?” adlandırmışdır. Deməli milli kimlik və mədəni-mənəvi identiklik məsələsi iqtisadi problemlərdən daha aktual hesab olunur. Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyevin BDU-nin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə iqtisadi uğurlardan danışmaqla bərabər, gənclərin milli-mənəvi tərbiyəsi məsələlərini önə çəkməsi də təsadüfi deyil. Belə ki, prezident neft kapitalından insan kapitalına keçiddən danışarkən, məhz insanın mənəvi və intellektual keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur.

Pul, var-dövlət insan həyatında həlledici ola bilməz. İnsan üçün də, cəmiyyət üçün, ölkə üçün də belədir. Hətta iqtisadiyyat üçün də.

Avropada kapitalın həlledici olduğu dövr arxada qalmışdır. Vaxtilə K.Marksın təhlil etdiyi cəmiyyət artıq çoxdan yoxdur. İndi insan əməyi istehsal prosesində təkcə fiziki iş qüvvəsi ilə deyil, daha çox dərəcədə zehni əmək və onunla vasitələnmiş olan ixtisaslaşmış əmək formaları ilə təmsil olunur. Son əsrdə cəmiyyətin sosial en kəsiyində, habelə iqtisadiyyatın daxili strukturunda baş verən dəyişikliklərin geniş təhlilinə keçmədən, sadəcə olaraq nəzərə çatdırmaq istədik ki, indi «kapital» amili elm və texnologiya ilə vasitələnmiş, habelə ticarətin və ümumiyyətlə iqtisadiyyatın idarə olunmasında «bilik» amili tərəfindən getdikcə daha çox sıxışdırılmış, prioritetlər dəyişmişdir. Bu dəyişiklikləri nəzərə almaq üçün inkişaf etmiş ölkələrdə sanki yeni ictimai-iqtisadi formasiya qərarlaşmışdır ki, bunu bəziləri postindustrial cəmiyyət, bəziləri postkapitalizm, bəziləri sosial yönlü kapitalizm, bəziləri «biliyə əsaslanan cəmiyyət» və s. adlandırmışlar. Bu yeni dövrələri cəhdləri yadıma “sosializm”, “sosializmin tam qələbəsi”, “inkişaf etmiş sosializm”, “yetkin sosializm” haqqında təlimləri salır. Maraqlı burasıdır ki, sosializm və kapitalizm bölgüsü iqtisadi münasibətlər sisteminin xarakterinə aiddir. “Bilik” amilinin iqtisadiyyatda iştirak dərəcəsi isə iqtisadi mü-

nasibətlərin sosialist və ya kapitalist formasında olmasını yox, məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsini əks etdirir. Yəni vertikal oxda bölgü kapitalizm cəmiyyətində də eynən sosializmdəki kimidir. Sadəcə indi bəzi fərqli terminlər daha çox dəbdədir.

Məşhur amerikan iqtisadçısı Piter Draker yazır: «*Bilik istehsalın həlledici amilinə çevrilir və kapitalı da, işçi qüvvəsini də arxa plana sıxışdırır*».¹ Bu cəhət daha çox inkişaf etmiş ölkələrə aiddir. Nisbətən aşağı inkişaf səviyyəsində olan ölkələrin də bu mərtəbəyə gəlib çatması üçün əvvəlcə başqa modellər, başqa ideallar tələb olunur. Qloballaşmış dünyada səhnəyə yeni qədəm qoyan ölkələr öz nisbi müstəqilliklərini ancaq yeni tipli elm-təhsil sistemi formalaşdırmaq sayəsində qoruyub saxlaya bilərlər.

Əlbəttə, bu problem bütün MDB ölkələrinə və qismən Şərqi Avropa ölkələrinə də aiddir. Lakin təəssüf ki, bu sahədə elmi-nəzəri tədqiqatlar təkcə Azərbaycanda deyil, bütün keçmiş SSRİ məkanında yox dərəcəsindədir. Halbuki, məqsəd bu prosesləri öz kortəbii axarına buraxmamaq, onların elmi əsaslarla, daha optimal şəkildə həyata keçməsinə nail olmaqdır.

Biliyin yeni ictimai funksiya kəsb etməsi, cəmiyyətin inkişafında həlledici rol oynaması ancaq

¹ *Дракер П. Посткапиталистическое общество // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. М.: Асадемия, 1999, с. 71.*

elm və təhsil sistemlərinin optimal təşkilati strukturlarının təmin olunması sayəsində mümkündür. Bax, elmin aktuallaşmasının bir səbəbi də budur. Digər tərəfdən də, ictimai elmlərin müasir dövrdə rolu getdikcə artır və indi o, diqqət mərkəzindədir. İstər-istəməz nədən başlamaq məsələsi ortaya çıxır. Bunun üçün isə əvvəlcə belə bir suala cavab verilməlidir ki, ictimai elmlərmi elm sisteminə daxildir, yoxsa elm sistemi ictimai elmlərin predmetinə daxildir?! Qoyulan suallar əslində bir-birini inkar etmir və biz onların hər ikisinə müsbət cavab vermək niyyətindəyik. Sadəcə olaraq Azərbaycanda indiyədək elm hadisəsinin adekvat dəyərləndirilməsi istiqamətində tədqiqatlar aparılmamışdır.

Müzakirələrin müşahidəsi göstərir ki, əsas diqqət və tənqidi təhlil humanitar və ictimai elmlərə yönəldiyindən, dəqiq elm nümayəndələri, texnarlar bundan bəzən sui-istifadə edirlər. Onlar, necə deyirlər, “öz halını qoyub ictimai-humanitar sahələrin halına ağlayırlar”.

Bəli, dəyişən cəmiyyətdir, ictimai-iqtisadi münasibətlər sistemidir və deməli, ictimai elmlərin predmeti də dəyişir. Yeniləşən cəmiyyəti tədqiq etmək üçün isə yeni metod və formalar tələb olunur. Bu mənada təbiət elmləri daha stabildir, çünki onun predmeti sabitdir. Amma digər tərəfdən, yeniləşən cəmiyyətdə bütövlükdə elmin yeri və funksiyası da ona qoyulan tələblərlə bərabər dəyişilir.

Ancaq ilk baxışda elə görünə bilər ki, akademik Ramiz Mehdiyevin məqaləsində məhz humanitar və ictimai elmlərin problemləri və vəzifələrindən bəhs olunduğuna görə, yəqin başqa elm sahələrində hər şey qaydasında imiş. Lakin nəzərə alsaq ki, Azərbaycanda qəbul olunmuş təsnifata görə, elm humanitar sahəyə aid edilir, onda biz də məsələyə bütün elm sahələrinin ümumi problemləri kontekstindən baxsaq, daha düzgün olar.

Bütöv elm sisteminin cəmiyyətdə yeri və funksiyaları, optimal təşkilati strukturu məsələsi təbiət elmlərinin deyil, ictimai elmlərin predmetinə daxildir. Fundamental elmlərlə tətbiqi və texniki elmlərin münasibəti və onların hər birinin təhsil, mədəniyyət və iqtisadiyyat sistemində yeri problemi də təbiət elmlərinə deyil, cəmiyyətsünaslığa aid bir məsələdir. Bu mənada, ilk baxışda nə qədər paradoksal görünsə də, bütövlükdə elmin özü onun tərkib hissəsi olan ictimai elmlər çərçivəsində öyrənilməli olur. Bax, bu cəhəti nəzərə almayan dəqiq elm nümayəndələri elmin statusu və təşkilati məsələləri barədə fikir yürüdərkən, əslində öz fikirlərinin qeyri-peşəkar mövqedən olduğunu ağıllarına da gətirmirlər.

Bəli, elmin predmeti bütövlükdə təbiət və kainat olsa da, o özü ictimai bir hadisə kimi, cəmiyyətsünaslığın strukturunda nisbi mənada kiçik bir yer tutur. Əsas məsələ elmi məhz ictimai bir hadisə kimi, sosial institut kimi təsəvvür etməkdir. Əks

halda onun idarə olunması da heç vaxt elmi zəminə keçə bilməz.

Humanitar sahə və humanitar elmlər

*Geniş kütlə, xalq, millət
üçün ən çox təsirlisi humanitar
elmlərdir.*

Heydər Əliyev

Akademik Ramiz Mehdiyevin noyabr müşavirəsindəki çıxışından və məlum məqaləsindən sonra «humanitar və ictimai elmlər» mövzusu aktuallaşmışdır. Amma nə üçünsə hamı bu iki elmi istiqamətdən birlikdə, sanki vahid bir şeydən danışdırlar kimi, bəhs edirlər. Halbuki, biz müvafiq elm sahələri qarşısında qoyulan vəzifələri daha konkret dərk edə bilmək üçün bu sahələrin özünə də diferensial yanaşa bilməli, onları fərqləndirməliyik.

Humanitar və ictimai elmlər ilk baxışda nə qədər yaxın görünsələr də, əslində xeyli dərəcədə fərqli mahiyyət və məzmunu malikdirlər.

Digər tərəfdən də, bir var humanitar elmlər, bir də var ümumiyyətlə humanitar sahə.

İnsan, onun mənəviyyəti, estetik dünyası, arzu və idealları – humanitar sahənin əsas predmetidir. Tarix, bədii ədəbiyyat, incəsənət də humanitar sahə-

yə aiddir. Bu başqa məsələ ki, göstərilən humanitar hadisələrin hər birinin öz elm və fəlsəfə səviyyəsi də vardır. Tarix, tarixşünaslıq («tarix elmi» – bəzən sadəcə «tarix» də deyilir; yəni hər iki mənə eyni sözlə ifadə olunur) və tarix fəlsəfəsi, bədii ədəbiyyat, ədəbiyyatşünaslıq (filologiya) və ədəbiyyat fəlsəfəsi (aşağı yarusda bu sahə «ədəbi tənqid» kimi məlumdur), incəsənət, sənətşünaslıq və sənət fəlsəfəsi (estetika), din, dinşünaslıq və din fəlsəfəsi, mənəvi tərbiyə, pedaqogika və etika geniş planda götürüldükdə humanitar sahəyə aiddir. Son vaxtlar daha integrativ bir elm sahəsi kimi insanşünaslıqdan, bəzən də antropologiyadan bəhs olunur. Mənaları eyni olsa da, bu iki tədqiqat istiqamətində bəzən fərqli məzmunlar qruplaşdırılır.

Sovet dövründə insan özü də ilk növbədə sosial varlıq kimi götürüldüyünə görə, insanşünaslıq da cəmiyyətşünaslığın içərisində əridilmişdi. İnsan fərdiyyətinin önə çəkilməsi daha çox dərəcədə Qərb dünyası, kapitalist ölkələri üçün səciyyəvi idi. Ona görədir ki, humanitar təfəkkür də, insan haqları mövzusu da, irsiyyət məsələləri də, fərdi-psixoloji problemlər də daha çox Qərbdə öyrənilirdi. İnsanın sosiallaşması hətta bədii ədəbiyyatda da öz əksini tapmışdı. İndi kommunist ideologiyasından ayrıldıqdan sonra, qarşımızda duran vəzifələrdən biri də insanşünaslığı bərpa etmək, fərdin cəmiyyətdə it-

mək, fərdiyyətini itirmək təhlükəsinin qarşısını almaqdır.

Din də humanitar sahəyə aiddir. Çünki insanın mənəvi aləmi ilə bilavasitə bağlıdır. Lakin müxtəlif dinlərdə bu bağlılıq bir qədər fərqlidir. Məsələn islamda dini etiqad ilk növbədə fərdə aiddirsə, xristianlıqda kilsələr insanla Allah arasında vasitəçilik missiyasını üzərinə götürərək dini ictimailəşdirmişlər. Ona görə də, islam aləmində ilahiyyat və dinşünaslıq əsasən humanitar sahəyə aid olsa da, xristian dünyasında cəmiyyət sferasına aiddir. Amma islamda da hər bir fərd üçün nəzərdə tutulan həyat tərzi və davranış qaydaları (fiqh) dini yönlü dövlətlərdə cəmiyyət və dövlət səviyyəsində təsbit olunmaqla hüquq sisteminin əsasını təşkil edir və beləliklə ictimailəşmiş olur.

İstənilən halda bütün dinlər həm humanitar, həm də cəmiyyət sferası ilə sıx surətdə bağlıdır.

Tarix də həmçinin. Tarix özü və tarixlə tərbiyə daha çox humanitar sahəyə aid olsa da, tarixşünaslıq və tarix fəlsəfəsi daha çox ictimai elmlərə aiddir.

Eləcə də fəlsəfə. Bir çox təsnifatlarda fəlsəfə humanitar sahəyə aid edilir. “Özünü dərk et” prinsipindən çıxış edildikdə, bu doğrudan da belədir. Amma insan fəlsəfəsindən fərqli olaraq tarix fəlsəfəsi daha çox dərəcədə ictimai yönlüdür. Yəni onun predmetini insan yox, cəmiyyət; fərdi ruh yox, icti-

mai ruh təşkil edir. İnsanın özünüdərk, millətin özünüdərk və nəhayət, bəşəriyyətin özünüdərk fəlsəfənin strukturunda fərqli səviyyələrdir.

Göründüyü kimi, biz humanitar və ictimai elmlər bölgüsündə insan və cəmiyyət bölgüsünə əsaslanırıq.

Lakin sual olunur ki, insan problematikasına onun fiziki varlığı, bədəni ilə bağlı məsələlər də aiddirmi, yoxsa ancaq mənəvi aləm, onun iç dünyası nəzərdə tutulur? Belə ki, bəzi təsnifatlara görə, insan bədəni bir təbiət hadisəsi olmaqla, təbiətşünaslığın predmetinə daxil edilir.

Əslində isə insan bədəni, bir tərəfdən, təbiətə aid olsa da, digər tərəfdən, onun əməli fəaliyyəti və mənəvi-ruhani aləmi üçün də mühüm bir rol oynadığına görə, həm də humanitar sahəyə aiddir. Bu mənada insanın fiziki sağlamlığına xidmət edən səhiyyə sistemi və idman da humanitar sahəyə aid edilə bilər. Maraqlı haldır ki, səhiyyə özü insana xidmət etməklə humanitar mahiyyət daşısa da, təbabət bir elm sahəsi kimi humanitar elmlərə deyil, daha çox dərəcədə təbiətşünaslığa aiddir. Lakin son dövrün praktikasını göstərir ki, təbabət hər halda sadəcə təbiət elmi kimi qəbul edilə bilməz, çünki burada insan ruhu, psixikası ilə və deməli, ümumiyyətlə, humanitar sahəylə sıx bağlılıq vardır.

***Elm: insandan kainata və
geriyə – insan rifahına***

Elmə humanitar sahə kimi baxılması da orta əsr Şərq ənənələrinə məxsus bir düşüncədir. O vaxt elm hikmətin, müdrikliyin bir əlaməti, aspekti kimi başa düşülürdü və çox vaxt dini düşüncənin hüdu- ları daxilində nəzərdən keçirilirdi. (Elmin din çərçi- vəsində nəzərdən keçirilməsinə hətta bu gün də rast gəlmək mümkündür.) Orta əsrlərin xristian və islam sxolastikaları da ilahiyyat çərçivəsində elm və fə- səfə yaratmaq təşəbbüsləri idi.

Maraqlı haldır ki, islam dünyasında da, xris- tianlıqda da elmin institutlaşması dini təsisatlar da- xilində baş vermişdir. Şərqdə dini təhsil almağın va- sitələri olan mollaxanalar, mədrəsələr həm də dün- yəvi biliklərin öyrənilməsinə xidmət etmişdir (bu sırada Nizamiyyə məktəbləri xüsusi qeyd edilməli- dir). Şərq (İslam) dünyasında elm və ali təhsilin əsası dini savaddan başlandığı kimi, Qərbdə də ilk universitetlər: Bolonya, Oksford, Kembric, Sorbon- na – hamısı kilsədən çıxmışdır.

Amma Yeni Dövr bütün sahələrdə olduğu kimi, elmə münasibət məsələsində də paradiqmanı dəyişir. Daha doğrusu, müasir mənada elm məhz bu dövrdə formalaşmağa başladı. Kapitalizm cəmiyyəti heç də yalnız ictimai-iqtisadi sahədə yeni bir quruluş forması olmayıb, həm də düşüncə tərzinin, mədəniyyətin və

elmin yeni keyfiyyət mərhələsinə qədəm qoymasını təmin etdi. Elmin yeni mahiyyətdə və təşkilati formada sanki yenidən yaranması da XVII əsrdən başlayaraq həyata keçdi. O, ictimai istehsal prosesində mühüm bir halqaya çevrilməklə sonrakı bir sıra inqilabların: sənaye inqilabı, elmi-texniki inqilab, informasiya inqilabı və s. təməlini qoydu.

Biz isə hələ indi-indi kapitalizm quruluşuna keçirik. Daha doğrusu, bu keçid prosesinin ən azı bir mühüm aspekti: yeni iqtisadi münasibətlərə keçid artıq başa çatmışdır.

Bunun əsas göstəriciləri iqtisadi sahədə dövlət monopoliyasının əksər sahələrdə ləğv edilməsi, böyük miqyasda özəlləşmə prosesinin həyata keçirilməsi, xırda və orta biznesin xüsusi çəkisinin artması, torpağın özəlləşdirilməsi, inşaat sektorunun, kənd təsərrüfatının, xidmət sahələrinin və hətta sənayenin böyük qisminin özəl sektora keçməsi, maliyyə sistemində özəl kapitalın rolunun artması, maliyyə oliqarxiyasının yaranması, xarici investisiyanın cəlb edilməsi və s. bu kimi proseslərin böyük vüsət almasıdır. Yəni indi ölkəmizdə sosialist deyil, sosial yönümlü kapitalist ictimai-iqtisadi münasibətləri bərqərar olmuşdur. Lakin Azərbaycanda kapitalizmə keçid yeni dövr Avropasındakı proseslərdən köklü surətdə fərqləndiyinə görə, Qərbi dünyasında yaranmış iqtisadi nəzəriyyələrin tətbiqi bizdə özünü doğrulda bilməz. Azərbaycanda və digər MDB öl-

kələrində təxminən eyni istiqamətli bir proses gedir: sosializmdən kapitalizmə keçid. Bu, tarixdə analoqu olmayan bir prosesdir. Həm də biz digər MDB ölkələrindən irəlidə olduğumuza görə. Bu prosesin elmi-nəzəri təhlili də bizim iqtisadçı alimlərin üzərinə düşür. Bunun üçün hətta təkə iqtisadçıların yox, ictimai elmlərin bir sıra əlaqədar sahələrində çalışan mütəxəssislərin birgə söyləri tələb olunur.

Bütün bu proseslər zəruri surətdə elmə münasibətin də dəyişilməsinə, elmin də bir zinət sahəsi olmaqdan çıxıb, istehsal və kapital amilinə çevrilməsinə gətirməlidir.

Lakin bu proses təbii yolla getməli, yoxsa hansı isə daha böyük islahatların nəticəsi kimi ortaya çıxmalıdır? Bir şey aydındır ki, bu sahədə böyük islahatlar qaçılmazdır. Çünki bunu ölkəmizdə ictimai-iqtisadi proseslərin daxili məntiqi və dinamikası tələb edir. Əks təqdirdə, paradoksal bir hala yaranmış olar: iqtisadi sahədə biz yeni – kapitalist münasibətləri sisteminə keçdiyimiz halda, elm sahəsində hələ də köhnə sosialist strukturlarını və münasibətləri saxlamış olarıq.

Bizcə, ölkəmizdə bu proseslər AMEA-dan yan ötərək baş verir. Müdafiə Sənayesi Nazirliyi, Rabitə və İnformasiya texnologiyaları Nazirliyi və s. yeni hökumət qurumlarında «elm-istehsalat» birliklərini xatırladan məqsədyönlü elmi-texnoloji proseslər gedir. Bu proseslər ölkəmizdə getdikcə genişlənəcəkdir,

amma AMEA-nın öz müstəqilliyini qorumaq naminə bu proseslərdən kənar qalması ölkəmizin sürətli inkişafının təmin olunmasına xidmət etmir.

Elm: mənəvi və praktik meyarlar

Məgər atom bombasını da, nüvə silahını da və onları daşımaq üçün yaxın, orta və uzaq məsafəli raketləri də alimlər düzəltmədilərmi? Ya, ola bilsin ki, bilavasitə düzəltmədilər; onda belə deyək: bütün müasir silahlar alimlərin kəşfinə istinad etməklə ixtiraçılar, konstruktorlar və mühəndislər tərəfindən düzəldilmirmi? Və bu işlərin arxasında ümumbəşəri bir elmi fəaliyyət sistemi dayanmırmı? Və bu qlobal sistemin formalaşmasında bir çox günahsız ölkələrin günahsız alimlərinin payı da yoxdurmu?

Bəzən bizimkilər ümumiyyətlə elmin, abstrakt elmin inkişafı prosesində bu və ya digər dərəcədə iştirakları ilə fəxr edirlər. Onlar ancaq müstəqil elm haqqında, yeni elmi biliklər haqqında düşünürlər. Bəs bizim ixtiraçılar, konstruktorlar və müasir elmi nailiyyətləri tətbiq etmək səviyyəsində olan mühəndislər harada və necə hazırlanır?

Böyük elmin dəyirmanına su tökməyə çalışırıq, amma bu dəyirmanın kimin üçün üyütdüyünü və hazır məhsullardan kimin faydalandığını, yaxud əksinə, kimin başında çatladılacağını bilirikmi?

Alim deyə bilər ki, bu daha mənim işim deyil, bunu da qoy bir başqası düşünsün. Amma bu «bir başqaları» kimdir və onlardan bizdə varmı? Bax bu məqamda texnokrat alimlərin yadına salmaq istəyirik ki, bu «başqa məsələlər» məhz ictimai elmlərin predmetinə daxildir. Təhsil – Elm – Texnika – Texnologiya – Sənaye – İstehlak zəncirində hər bir mərhələ tam müstəqil bir dəyər olmayıb həmin böyük zəncirin tərkib hissəsi olmaqla, müəyyən ideoloji yönə malikdir. Bu ideoloji yönü müəyyənləşdirən, cəmiyyətin makrostrukturunu, daxili proseslərin qarşılıqlı nisbətini təhlil edən onların müvafiq beynəlxalq proseslərlə qarşılıqlı əlaqəsini öyrənən və dövlət üçün təkliflər paketi hazırlayan da məhz ictimai elmlər olmalıdır.

İndiyədək ictimai elmlər öz üzərinə düşən bu məsul vəzifələri yerinə yetirməyibsə, bu o demək deyildir ki, bu elmlərə ehtiyac yoxdur. Biz təbiət elmlərindən real iqtisadi səmərə gözlədiyimiz kimi, ictimai elmlərdən də dövlətin strateji inkişaf xətti üçün elmi-metodoloji baza rolunu oynamaq və ictimai praktikaya xidmət etmək mənasında səmərəlilik gözləyirik. Lakin əlbəttə, ictimai gerçəklik və dövlət siyasəti ilə müvafiq elm sahələri arasında əks-əlaqə sisteminin yaradılması təkcə elm adamlarından asılı deyil. Bunun üçün müvafiq dövlət orqanlarının və ictimai qurumların da təşəbbüs göstərməsi tələb olunur.

ELM VƏ TƏHSİL

*Bütün elmlərin
bünövrəsi təhsillə qoyulur.*

Əbu Turxan

Bir elmşünas kimi, bilavasitə elm və təhsilin öyrənilməsi ilə məşğul olan tədqiqatçı olaraq və bu iki fəaliyyət sahəsinin ümumi və fərqli cəhətlərini müqayisə etməklə, mən həmişə dövlətimizin elm və təhsil sahəsindəki siyasətinin vahid konsepsiyaya əsaslanması zərurətindən çıxış etmişəm. Elm və təhsil haqqında qanunlar ayrı-ayrı olsalar da, onlar əvvəlcə birlikdə, vahid sistemin tərkib hissələri kimi nəzərdən keçirilməli və yalnız bundan sonra onların nisbi müstəqil mövcudluq qaydaları hüquqi müstəvidə təsbit olunmalıdır, spesifik hüquqi tənzimləmə sistemləri yaradılmalıdır.

Biz, vahid elm və təhsil konsepsiyasından çıxış etmək zərurətini qeyd edərkən, heç də bu iki sahənin həddindən artıq yaxın olduğunu nəzərə çarpdırmaq fikrində deyilik. Əksinə, məqsəd bu iki sahə arasındakı fərqlərin nəzərə alınmasıdır. Belə

ki, elm və təhsilin mahiyyətlərinin çox vaxt qarışıq salınması nəticəsində bu barədəki qanunlar da, necə deyirlər, bir-birini əhatə dairələrinə təcavüz edir, özünə aid olmayan məsələlərin hüquqi tənzimlənməsi iddiası ilə çıxış edir.

Təhsil müəssisəsində elmi fəaliyyət

Müasir təhsilin məzmununu əsasən elmi biliklər təşkil edir. Əlbəttə, hər bir insana adi məişət bilikləri, əməli bilik və vərdislər də lazımdır. Lakin bu bilik və vərdislərin çoxu ailədə öyrədilir. Məktəb isə daha çox dərəcədə nəzəri biliklərin sahələr üzrə və sistemli şəkildə öyrədilməsinə üstünlük verir.

Bəzən elə olur ki, insanın gələcək həyat və fəaliyyətində lazım olan bilik və vərdislərin bir qismi nə ailədə, nə də məktəbdə mənimsədilmir. İnsan bunları müstəqil surətdə öyrənməli olur.

Məktəbə gedənlərin heç də hamısı gələcəkdə alim olmur. Əksinə, özünü elmə həsr edənlərin nisbi sayı çox az olur. Bəs nəyə görə müasir məktəb nəzəri biliklərin öyrədilməsinə üstünlük verir?

Müasir dövrdə bütün ixtisas sahələri eyni dərəcədə diferensiaslanmışdır. Və əməli fəaliyyət sahələrinin çoxunda müvafiq elmi-nəzəri biliklər tələb olunur. Yəni elm həyatın bütün sahələrinə nüfuz

etmişdir. Görünür, təhsilin məzmununda elmi biliklərə üstünlük verilməsi də əsasən bununla bağlıdır.

Digər tərəfdən, məgər oxumaqla, savad almaqla, çox bilməklə alim olmaq mümkündürmü? Elə bu cür yaşıldığına görə deyilmi ki, dissertasiyalar əsasən müəyyən mövzu üzrə hazırlanmış icmallardan ibarət olur. Axı, elmi fəaliyyət yaradıcı bir işdir və yeni elmi biliklər əldə olunmasına yönəldilmişdir. Təhsil isə artıq məlum olan biliklərin mənimsənilməsi prosesidir. Bu başqa məsələ ki, yaxşı qurulmuş təhsil prosesi yaradıcı təfəkkürü də inkişaf etdirir və gənclər hələ tələbə ikən elmi fəaliyyət mühitinə uyğunlaşdırılırlar.

Lakin təhsilin məqsədi alim hazırlamaq deyil. Təhsil bütün sahələr üzrə ictimai tələbata uyğun mü-təxəssislər yetişdirmək üçündür. Ona görə də Qərbdə ali təhsil müvafiq ixtisas üzrə praktik fəaliyyətlə sıx surətdə bağlı olur. Biz isə elə yalnız bilik öyrətmək və tələbələrin başını lazımlı-lazımsız informasiya ilə doldurmaqla məşğuluq. Təbii ki, testlər də elə məlumatlılıq dərəcəsinin yoxlanmasına uyğun hazırlanır.

Bəs elmi biliyin əsaslarını öyrədən müəllimlər ümumiyyətlə elm haqqında, onun mahiyyəti və funksiyaları, praktik əhəmiyyəti haqqında nə bilir və tələbələrə bunu necə izah edirlər? Bir sözlə, elm nədir və onun məqsədi nədən ibarətdir?

İncəsənətin məqsədi insanın emosional-mənəvi dünyasını zənginləşdirmək, onu daha saf, daha təmiz etmək – onun mənəvi imkanlarını artırmaqdır.

Elmin məqsədi isə insanın intellektual dünyasını zənginləşdirmək, onu daha məlumatlı, daha bilikli etmək və bu biliyin qüvvəyə çevrilməsi sayəsində onun imkanlarını artırmaqdır.

Elmi biliyin maddi qüvvəyə çevrilməsi təbiətlə mübarizədə insanı daha güclü edir. Lakin insanın maddi gücü-qüdrəti artdıqca bu gücü düzgün yöndə bilmək üçün onun mənəvi kamillik səviyyəsi də artmalıdır. Zira elm əhli olmaq, hələ kamal əhli olmaq deyil. Kamalın qələbəsi üçün yüksək elmi-texniki səviyyə ona uyğun gələn yüksək mənəvi-əxlaqi səviyyə ilə tamamlanmalıdır.

Təhsil müəssisələrində elmi fəaliyyətin spesifikasiyasını aydınlaşdırmaq və optimal təşkilati strukturlar və prinsiplər müəyyənləşdirmək üçün bir tərəfdən, təhsil və elmin mahiyyəti, digər tərəfdən isə, inkişaf etmiş ölkələrdə bu sahədə yüz illər boyu əldə olunmuş təcrübə nəzərə alınmalıdır.

İstər yaradıcı təfəkkür aşılayan tədris prosesi, istərsə də həqiqətin üzə çıxarılmasına, yeni biliklər əldə edilməsinə yönəldilmiş tədqiqat prosesi (fundamental elmlər) eyni idraki mexanizmə əsaslanır. Deməli, bu sahələrin ən optimal təşkilati strukturu yalnız onların vahid prosesə çevrilməsi şəraitində təmin edilə bilər.

Tarixən təhsil sistemi və elmi tədqiqat sistemi nisbi müstəqilliyə malik olsalar da, həmişə əlaqəli olmuşlar. Bu əlaqə, ilk növbədə, hər iki sahədə yüksək intellektual səviyyə və geniş məlumat dairəsi olan adamların çalışması ilə bağlıdır.

Elm və təhsilin sosial sistem kimi təşkil olunmadığı vaxtlarda ilk müəllimlər məhz ilk alimlər arasından çıxmışlar. Az-çox dərəcədə təşkil olunmuş ilk təhsil ocaqlarından biri olan Platon Akademiyası timsalında bu tarixi qoşalıq çox gözəl görünür. Bir çox elm klassikləri öz əsərləri ilə bərabər həm də davamçı-şagirdlər qoyub getmiş və elm tarixinə müəyyən bir məktəbin banisi kimi daxil olmuşlar. N.Borun məşhurlaşmasında onun yaratdığı məktəb elmi kəşflərindən az rol oynamır. Lakin bu, heç də bütün alimlərə müyəssər olmamışdır. Ən böyük alimlərdə də öz biliyini başqalarına öyrətmək ustalığı və həvəsi olmaya bilər. Öz şəxsi elmi yaradıcılığı ilə elmə böyük töhfələr vermiş A.Eynşteyn buna ən yaxşı misaldır.

Şagirdlər və davamçılar olmadıqda alimin yalnız bitkin tədqiqatları elm xəzinəsinə daxil olur: neçə-neçə yarımçıq tədqiqatlar, ideyalar isə üzə çıxmır, itib gedir. Alimin məktəbi, laboratoriyası və s. başlanmış axtarışların davam etdirilməsinə, ideyaların və tədqiqat vərdişlərinin yeni nəsə ötürülməsinə xidmət etməklə, əslində təhsil sisteminin funksiyalarını yerinə yetirmiş olur. Özü də bu, artıq formal

yoq, yaradıcı təhsil nümunəsidir.

Lakin təhsil sisteminin tarixən müstəqil təşkilati struktur kəsb etməsi alimlikdən uzaq olan, elmi tədqiqat vərdişlərinə və bəzən ümumən yaradıcı təfəkkürə malik olmayan adamlar içərisindən müəllimlər hazırlanmasını adi bir hala çevirmişdir.

Xüsusən icbari təhsil şəraitində, qısa vaxtda bütün ölkəni başdan-başa maarifləndirmək planı həyata keçirilərkən, müəllimlər ordusu lazım idi və yaradıcı şəxsiyyətdən icraçı əsgərlərə keçid də, müəllim nüfuzunun aşağı düşməsi də ən çox bununla bağlı idi. İlk baxışda belə görünə bilər ki, orta məktəb səviyyəsi üçün müəllimdən tədqiqatçılıq tələb olunmaya da bilər. Lakin müəllim üçün elmdə doğrudan da nə isə yeni bir şey kəşf etmək vacib olmadığı halda, heç olmazsa, məlum olanları şagirdlərin iştirakı ilə hər dəfə yenidən kəşf etmək qabiliyyəti olmalıdır.

Ali məktəbdə isə müəllim həm də alim olduğu kimi, tələbələr də tədqiqatın nəinki şahidi, həm də iştirakçısı olmalıdırlar.

Tədqiqat institutları ali məktəbdən ayrı salındıqda professor-müəllim heyətinin elmi potensialından və elmi işçilərin müəllimlik imkanlarından kifayət dərəcədə istifadə olunmur. Məsələn, respublikamızda akademiklərin və elmlər doktorlarının böyük bir qismi elmi tədqiqat institutlarında çalışır, ali məktəblərdə müvafiq fənləri isə tələbələrə çox vaxt

kvalifikasiya dərəcəsi xeyli aşağı olan adamlar tədris edirlər. Ali məktəblərə bəzən elmi tədqiqat sahəsində xüsusi uğur qazana bilməyən adamlar cəlb olunur ki, bu da tədrisin elmi səviyyəsini aşağı salır. Bu baxımdan respublikamızda geniş yayılmış olan və hətta yaxşı hal kimi "əsaslandırılan" özü üçün kadr hazırlamaq praktikası ali məktəblərdə elmi atmosferə böyük ziyan vurur. Ali məktəblər bu ənənəyə sadıq qalaraq elmi tədqiqat institutlarında çalışan görkəmli mütəxəssislər əvəzinə öz kadrlarını – kafedralarda uzun müddət köməkçi heyət kimi fəaliyyət göstərən adamları müəllim götürürlər. Və bunu çox vaxt ali məktəbin spesifikasiyası ilə, təhsil sisteminin elmi müəssisədən fərqi ilə izah etməyə çalışırlar.

Akademiya, ali məktəb və sahə elmlərindən danışarkən bir qayda olaraq, elə bil ki, eyni hüquqlu, eyni imkanlı adamların müxtəlif idarələrdəki fəaliyyətindən söhbət gedir. Müqayisə adətən statistik göstəricilər əsasında aparılır: hansı sahədə neçə elmlər doktoru, neçə elmlər namizədi və s. Vardır. Halbuki, həmin sahələrin öz spesifikasiyasından asılı olaraq orada çalışan elm adamlarının fəaliyyəti də müəyyən spesifikasiyaya malik olmalıdır. Məsələn, sahə elmində çalışan adamların əsas funksiyası məlum elmi müddəaları istehsal sahəsinin tələblərinə uyğunlaşdırmaq, yeni tətbiq yolları tapmaqdırsa, Akademiya işçilərinin funksiyası tətbiqdən asılı olma-

dan yeni elmi biliklər almaq, gerçəklik haqqında həqiqəti üzə çıxarmaqdır.

Bəs ali məktəb? Burada çalışan müəllimlər həm də elm adamlarıdır, elmi tədqiqat vərdişlərinə malikdirlər. Əlbəttə, müəllimin ilk əsas vəzifəsi tədris etmək, məlum bilikləri öyrətməkdir. Lakin necə etmək olar ki, müəllimlik və alimlik tam müstəqil fəaliyyət sahələri kimi bir-birinə qarşı dayanmasın, əksinə, eyni məqsəd ətrafında birləşərək bir-birini tamamlasın. Axı, müəllim heç də yalnız hazır biliklərin mənimsənilməsi ilə kifayətlənməməli, tələbələrə həm də yeni bilik axtarılması yollarını öyrətməli, tədqiqat vərdişləri aşılmalıdır. Yaradıcı təfəkkür əldə etmədən tələbə aldığı bilikləri uğurla tətbiq edə bilməz və yeni standartdan kənar qeyri-normal vəziyyətlərdə çıxış yolu tapa bilmədiyindən durğunluğun, ətalətin, ehkamçılığın daşıyıcısı olar. Bu baxımdan, ölkəmizdə ətalət və ehkamçılığın qalıqları təhsil sistemi də böyük neqativ rol oynamışdır. Hazır biliklərin öyrədilməsi ilə kifayətlənməmək və tələbələrdə tədqiqatçılıq vərdişləri, yaradıcı təfəkkür formalaşdırmaq üçün isə tədris prosesinin özü real tədqiqat laboratoriyasına çevrilməlidir. Alimlik və müəllimlik müəyyən spesifik cəhətlərlə şərtlənsə də, bir sıra ümumi cəhətlərə də malikdir. Təsadüfi deyil ki, respublikamızda elmi kadrların üçdə birindən çoxu ali məktəblərdə cəmlənmişdir. Xüsusən elmi dərəcəsi olan kadrların nis-

bi sayına görə ali məktəb akademiya və sahə elmini xeyli qabaqlayır. Belə bir şəraitdə fundamental elmi tədqiqat işinin əsasən Akademiya institutlarında aparılması, ali məktəblərin isə bu işə ancaq qismən qoşulması yolverilməz haldır. Respublikanın məhdud imkanları müqabilində bütün elmi avadanlıq və təchizat mərkəzləşdirilməli olduğu halda, tam bir pərakəndəlik hökm sürür.

Elmin idarə olunması hələ də sosializmdən qalma ənənələrə müvafiq olaraq inzibatçılıq yolu ilə həyata keçirilir. Həmin dövrdə elmin spesifikasiyasını nəzərə almadan elmi institutlarda və ali məktəb kafedralarında, təsərrüfat müəssisələrində analoji nizam-intizam yaratmağa təşəbbüs göstərilir, «təşkilatçılıq qabiliyyəti» olan adamlar elmdə də «dəmir qayda»ya nail olurdular. Akademiyanın qapısı ağızına milis işçiləri qoyulması və ali məktəb müəllimlərinin, başqa müəssisələrdə çalışan alimlərin içəri buraxılmaması, elmi işçilərdən elmi nəticə soruşmaq əvəzinə, onların səkkiz saat şöbədə oturmalarının təmin edilməsi elmi işin və elmi əməkdaşlığın spesifikasiyasını «unutmaqdan» irəli gəlirdi. İndi isə tam tərsinə olmuş, demokratik rejimə keçid hər cür nizam-intizamdan imtina edilməsi kimi qəbul edilmişdir.

Elmşünaslıq problemlərinin böyük bilicisi Xudu Məmmədov danışdı ki, akademik İ.Vekua Novosibirskdən qayıdaraq Gürcüstan SSR Elmlər

Akademiyasına prezident təyin olunandan sonra bir sıra dəyişikliklər həyata keçirir ki, köhnə stereotiplərə uyğunlaşmış adamlar bunu heç cür qəbul edə bilmirlər. Onun təşəbbüsü ilə yeni elmi-tədqiqat institutu açılır və bura yüksək maaşla istedadlı gənc alimlər cəlb olunur. Bu alimlər işə vaxtı-vaxtında gəlib getmədiyi üçün və hər kvartalda konkret nəticələr əsasında hesabat vermək əvəzinə taleyi qabaqcadan məlum olmayan «uzaq məqsədlər» uğrunda çalışdıqları üçün bir qrup qanunpərəst Moskvaya şikayət yazır ki, akademik İ.Vekua dövlət pulunu havayı xərcləyir, işə gəlməyən adamlara yüksək maaş verir, onları növbəsiz mənzillə təmin edir. Yoxlama gəlib iş vaxtında deyilənlərin doğru olduğunu müəyyən edir. Axşam komissiya üzvləri hansı iş yubiley məclisində iştirak edir və gecə yarısı banketdən qayıdanda akademik İ.Vekua maşınları həmin institutun yanından sürməyi xahiş edir. Baxıb görürlər ki, gündüz adamsız olan otaqların çoxunda gecə işıq yanır. Məlum olur ki, tədqiqatçılar məhz «iş vaxtı» adlanan müddətdə deyil, onlara yaradıcılıq üçün hansı vaxt münasibdirsə, o vaxtda işləyirlər. İşçilərə verilən bu sərbəstlik elmi işlərin səmərəsini daha da artırır. Onların hər kvartalda konkret nəticə tələbindən xilas edilməsi, onlara etimad göstərilməsi və şərait yaradılması diqqəti daha böyük problemlərə yönəltməyə, təkcə elmin bu günü üçün deyil, həm də sabahı üçün çalışmağa imkan yaradıb.

Elmdə formal hesabat sisteminin tətbiq edilməsi nəinki məsuliyyət hissini artırmır, hətta əsl elmi meyarları pərdələməklə qarışqanı fil, fili qarışqa etməyə imkan yaradır, elm sahəsində «pripiska»nın yayılmasına səbəb olur. Əksər elmi-tədqiqat institutlarında və xüsusən ali məktəb kafedralarında plan üzrə görülən illik elmi iş dedikdə makinada səliqə ilə çap edilmiş müəyyən həcmli (yənə də kəmiyyət meyar kimi çıxış edir) yazı nəzərdə tutulur. Onun elmi dəyərini isbat etmək üçün istənilən iki nəfərdən rəy almaq kifayətdir. Nəticədə hamı birbirinin işinə gözəl rəylər yazır və «tədqiqat işləri» müəllimin çalışdığı şöbədə və ya kafedrada «müzakirə olunur». Rəqabət prinsipi işləməyən yerdə heç kim öz yoldaşına qarşı «bədxahlıq» etmək niyyətinə düşmür. Əgər tək-tək istisnalar varsa, bunlar da elmi prinsipiallıqdan yox, şəxsi münasibətdən doğur. Çünki elmi rəqabət mühiti və dəqiq elmi meyarlar olmayanda dəyərsiz «tədqiqatları» tərifləmək, həqiqi elmi sanbalı olan tədqiqatları isə «alt-üst» etmək mümkündür.

Ali məktəbdə çalışan yüksək ixtisaslı elmi kadrlar elmi tədqiqat işi üçün lazımı şərait əldə edə bilmirlər. Ali məktəblərin elmi tədqiqat bölmələrində əsasən tədris fəaliyyətinə cəlb olunmamış, bu və ya digər səbəbdən müəllim kimi ixtisara düşmüş və ya "ehtiyat qüvvəyə" daxil olan adamlar çalışırlar ki, bu da ən böyük elmi potensiala malik olan pro-

fessor-müəllim heyətinin yenə də fəal elmi tədqiqatdan kənarda qaldığına dəlalət edir. Nəticədə nəinki professor-müəllim heyətinin (respublikanın yüksək ixtisaslı elmi kadrlarının az qala yarısının) elmi tədqiqat imkanları reallaşmır, həm də bu imkanları tədricən itirməklə onlar yaradıcı müəllim kimi də çox şey itirmiş olurlar.

Ali məktəbdə müəllimdən həm də alimlik tələb olunur və bu cəhət yalnız tədris prosesindən kənarda, başqa şəraitdə və başqa bir sistemin (elm sistemi) daxilində yox, məhz tədris prosesində nümayiş etdirilməli, daha doğrusu, elmi tədqiqatla tədris işi birləşdirilməlidir. Bu, xüsusən universitet təhsilini şərtləndirən ən ciddi tələblərdən biridir və qabaqcıl universitetlər öz işini məhz bu istiqamətdə yenidən qurmağa çalışırlar. İnkişaf etmiş kapitalist ölkələrində fundamental elmi tədqiqatların əsasən universitetlər tərəfindən həyata keçirilməsi heç də təsadüfi deyildir. Bu baxımdan, ABŞ-ın təcrübəsi xüsusi diqqətə layiqdir. Burada ali məktəblər arasında universitetlərin xüsusi çəkisi böyükdür və onlar ən müasir tələblər səviyyəsində elmi bazaya malik olduqlarından elmin tərəqqisində aparıcı rol oynayırlar. ABŞ-ın bütün fundamental elmi tədqiqatlarının 60%-dən çoxu universitetlərin payına düşür. Ən böyük universitetlərin (multiuniversitetlər) tərkibində müasir avadanlıqla təchiz olunmuş bütöv tədqiqat mərkəzləri və elmi tədqiqat institutları fəaliy-

yət göstərir. Həmin tədqiqat müəssisələrinin Akademiya yox, universitet nəzdində olmasının üstün cəhətlərindən biri yüksək ixtisaslı alim-müəllimlərin elmi potensialından səmərəli istifadə olunmasıdır. Digər tərəfdən, elmi mərkəzə tədqiqatçı kimi cəlb olunmuş adamlar, əgər xüsusi qabiliyyətləri varsa, özlərini qabaqcıl müəllim kimi də göstərmək imkanı əldə edir. Müəllimlik və alimlik funksiyaları arasında qarşılıqlı keçid imkanı yaranır. Lakin, bircə, bu cür təşkilati strukturun ən böyük üstünlüyü aspirant və tələbələrin universitet nəzdindəki elmi mərkəzlərin bazasından istifadə etmək imkanındır. Tələbələrin hələ təhsil dövründə əsl elmi tədqiqata cəlb oluna bilməsidir. Məhz bu sonuncu imkanın xüsusi əhəmiyyətini nəzərə alaraq ABŞ-da son vaxtlar xüsusi tədqiqat universitetlərinə (multiuniversitet) geniş yer verilir. Multiuniversitetlərdən fərqli olaraq, elmi tədqiqat müəssisələri təhsil müəssisəsinin nəzdində olur, onun içərisində əridilir, yəni təhsil və elmi tədqiqat eyni bir prosesə çevrilir. Burada oxuyan tələbələr artıq peşəkar elmi işçidirlər və ən aktual problemlərin həllində bilavasitə iştirak edirlər. ABŞ-ın bu qabaqcıl təcrübəsi, heç şübhəsiz, bizdə də nəzərə alınmalıdır.

Respublikamızda ali məktəbin elmi potensialından daha səmərəli istifadə etmək üçün həyata keçirilməsi zəruri olan aşağıdakı islahatlar xüsusi qeyd oluna bilər:

1. Ali məktəblərin elmi bazasının möhkəmləndirilməsi və burada alimlərin elmi tədqiqat işinin iqtisadi cəhətdən stimullaşdırılması.

2. Akademiya, ali məktəb və sahə elmlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin möhkəmləndirilməsi, müəllim-alimlərin Akademiya və sahə elminin bazasından istifadə etməsi üçün şərait yaradılması. Birgə elmi tədqiqat işlərinin genişləndirilməsi.

3. Aspirant və tələbələrin eyni hüquqlu kadr kimi birgə elmi tədqiqatlara cəlb edilməsi.

4. Bir sıra elmi tədqiqat institutlarının universitet tabeliyinə keçirilməsi və ya ali məktəblə tədqiqat institutlarının inteqrasiyası.

5. Ali məktəbin istehsalla bilavasitə əlaqəsinin gücləndirilməsi, bu məqsədlə yeni təşkilati formalardan, xüsusən təsərrüfat hesablı müqavilələrdən geniş istifadə olunması.

6. Tədris-elm-istehsalat birliklərinin yaradılması. İstehsal müəssisələrinin təcrübə bazası kimi ali məktəblərin sərəncamına verilməsi.

* * *

Ölkəmizdə təhsil sisteminin elmi-nəzəri əsasları hələ indiyədək ciddi surətdə tədqiq edilmədiyindən və elmsünaslıqla, elmlərin təsnifatı ilə əlaqələndirilmədiyindən hansı təhsil mərhələsində hansı fənlərin tədris olunması məsələsi çox vaxt təsadüfi

mülahizələrlə həll olunur. Xüsusən orta məktəblərdə dərin kök atmış stereotiplərdən və pis mənada ənənəçilikdən xilas olmaq çox çətinidir. Məsələn, gələcəkdə buruq ustası, dərzi, aktyor və ya hüquqşünas olacaq adamlara icbari yolla molekulyar fizika, üzvi kimya və triqonometriya keçmək nə dərəcədə məqsədəuyğundur? Göründüyü kimi sual çox ciddi bir problemə aiddir. Yaradıcı təfəkkürü təzəcə formalaşan, böyük düşüncə potensialına malik olan və əməli vərdislərə yiyələnməyin ən münasib çağını yaşayan yeniyetmələr ordusunu lazımsız informasiya ilə yükləmək zərurəti nə ilə əsaslandırılır? Lap bu yaxınlara qədər belə bir "əsas" var idi. Hər bir sovet gəncinin çoxsahəli biliyə malik olması hərtərəfli inkişaf etmiş kommunizm qurucuları hazırlanması proqramının tərkib hissəsi idi. Lakin elə ki, biz yeni təfəkkür sayəsində digər kommunizm quruculuğu stereotipləri ilə yanaşı "hərtərəfli inkişaf" tezisinin mütləqləşdirilməsindən də azad oluruq, elə ki, sivilizasiyanın əsasında əmək bölgüsü və ixtisaslaşma zərurətinin dayanması kimi sadə həqiqəti artıq qəbul edirik, onda təhsilin strukturuna da sağlam məntiq mövqeyindən yanaşmaq imkanı açılır.

Orta ümumtəhsil məktəblərində yalnız gələcək ixtisasından asılı olmadan hamı üçün faydalı olan fənlər keçilməsi məqsədəuyğundur. Təbiətşünaslıq fənlərinin sistemli surətdə öyrənilməsi ümumi mədəni tərəqqi baxımından ancaq təfəkkür qa-

biliyyətini inkişaf etdirmək üçün faydalı ola bilər. Lakin təfəkkür qabiliyyətinin inkişafı hamı üçün həqiqətən zəruri olan biliklərin öyrənilməsi prosesində də həyata keçirilə bilər. Bu baxımdan nəinki təbiətşünaslıq fənləri, habelə tarix və ədəbiyyat fənlərinin proqramı da məhz ümumbəşəri sərvətlərə yiyələnmək və müstəqil təfəkkür mədəniyyəti formalaşdırmaq mövqeyindən yenidən işlənməlidir. Tarix keçmiş haqqında informasiya mənbəyindən tərbiyə vəsitəsinə çevrilməli, gənclərin vətəndaş kimi formalaşmasına xidmət etməlidir. "İnsan və cəmiyyət" kursu da məhz sinfi qütbləşmə mövqeyindən ümumbəşəri sərvətlərə qayıdış dalğasında meydana çıxmışdır və gənclərin dünyagörüşünün yeni təfəkkür mövqeyindən formalaşdırılmasına xidmət etməlidir. O, bazar iqtisadiyyatı, azad rəqabət və işgüzarlıq şəraitində müstəqil həyata atılan gənclərə həyati zərurət kimi olan biliklər kompleksini əhatə etmək baxımından ən aktual fəndir.

Orta məktəbi bitirən gənc, gələcəkdə hansı ixtisası seçəcəyindən və təhsilini davam etdirib-etdirməyəcəyindən asılı olmadan, artıq cəmiyyətin yetkin bir üzvü kimi formalaşmalıdır. Özünü dərk etmədən və yaşadığı cəmiyyətin keçmişini və bugününü öyrənmədən həyata atılanlar uğur qazana bilməzlər. Cəmiyyətin tam hüquqlu üzvü, fəal vətəndaş kimi formalaşmaq üçün hər bir şəxsin ictimai həyat hadisələrini müstəqil surətdə təhlil etmək və

öz həyat yolunu, siyasi mövqeyini şüurlu surətdə seçmək imkanı olmalıdır.

Gənc kadrların praktik iş keyfiyyətlərini daha yaxşı yiyələnməsi, yoxsa elmi yaradıcılığını meyli olması yuxarı kurslarda artıq aydınlaşdırılmalı, magistraturaya və doktoranturaya qəbul da məhz elmi yaradıcılıq istedadı əsasında müəyyənləşdirilməlidir. Doktoranturanın ikinci pilləsi deyilən təhsil forması isə ləğv edilməli, Ph.D dərəcəsi almış şəxslərə dünya praktikasına uyğun olaraq müstəqil elmi fəaliyyət üçün sadəcə şərait yaradılmalı, lazım gələrsə onlar müvafiq ixtisas üzrə tanınmış elm mərkəzlərinə ezam edilməlidirlər. Yəni “bütün elm sahələri üzrə bizdə yaradıcılıq mühiti var və biz doktoranturanın ikinci pilləsi deyilən təhsil vasitəsilə yüksək dərəcəli alimlər hazırlayırıq”, – deyə özümüzü aldatmayaq. Unutmayaq ki, dünya elminə inteqrasiyanın mühüm şərtlərindən biri məhz elmi yaradıcılıq ezamiyyətləridir. Xüsusən fundamental elm sahələrində yeganə çıxış yolu budur. Tətbiqi elmin də bir çox sahələrində də biz hələ uzun müddət dünya praktikasını öyrənməliyik. Ancaq humanitar və ictimai elm sahələrində bütün ağırlıq mərkəzi öz ölkəmizdə olmalı və məhz buna görə də Akademiyanın prioritetləri müəyyənləşdirilərkən bu mühüm cəhət nəzərə alınmalıdır.

***Ali təhsildən sonrakı təhsil və gənclərin elmi
tədqiqata cəlb olunması***

*Gənclərimizi elmə, mədəniyyətə
daha da çox cəlb etmək lazımdır.
Gənclərimizdə elmi-tədqiqat işlərinə
həvəs oymatmaq lazımdır.*

Heydər Əliyev

Azərbaycan elminin perspektivləri müasir gəncliyin elmi-tədqiqat işinə necə cəlb olunmasından, onlar üçün müvafiq elmi mühit yaradılmasından asılıdır.

Üstün elmi-tədqiqat istiqamətlərinin düzgün seçilməsi, tələbə, aspirant və gənc alimlərin intellektual potensialının ölkəmiz üçün gərəkli olan problemlərə yönəldilməsi elm təşkilatçılarının, elmi-tədqiqat institutları və ali məktəb rəhbərlərinin başlıca vəzifələrindən biridir.

Yaxın keçmişdə kommunist ideologiyası cəmiyyətşünaslıq sahəsindəki tədqiqatları məhdudlaşdırdığından, cəmiyyətin obyektiv tədqiqinə yol verilmədiyindən bütün intellektual potensial əsasən təbiət elmləri və riyaziyyata yönəldilirdi. Ona görə də, cəmiyyətin, iqtisadiyyatın, təsərrüfatın elmi əsaslarla idarə olunması, menecmentin, tətbiqi sosiologiyanın bir elm kimi təşəkkül tapması ancaq kapitalist ölkələrinə xas bir hadisə idi. İndi ictimai elmlərin həqiqi bir elm kimi inkişafı üçün meydan

açılmışdır. Həm də milli dövlət quruculuğu bu sahədəki tədqiqatların aktuallığını daha da artırır və intellektual potensialın daha çox bu sahəyə yönəldilməsini tələb edir.

Hər hansı bir dövlət beynəlxalq miqyasda yalnız o zaman özünü müstəqil hiss edə bilər, öz mənafeyini müdafiə edə bilər ki, mövcud geopolitik kontekstdə onun yeri dəqiq surətdə araşdırılmış olsun, bu sahədə ciddi fəlsəfi, siyasi, iqtisadi tədqiqatlar aparılmış olsun, bir sözlə, praktik fəaliyyət elmi zəmində aparılsın. Lakin təəssüf ki, ictimai elmlər sahəsində Azərbaycanda ciddi bir dönüm hələ də hiss olunmur.

Bu gün Azərbaycan beynəlxalq siyasət arenasına inamla çıxma bilirsə, özünəməxsus siyasi mövqeyi və nüfuzu varsa, bunlar hamısı ancaq onun rəhbərinin şəxsi nüfuzu, beynəlxalq siyasi təcrübəsi və böyük intellektual potensialı sayəsində mümkün olur. Lakin cəmiyyətin bütün pillələrdə, ayrı-ayrı müəssisə və təşkilatlardan başlamış ümumölkə miqyasına qədər elmi əsaslarla təşkili və idarə olunması üçün müasir Azərbaycan cəmiyyətsüənashlığının yaranmasına böyük ehtiyac vardır və bu işə heç şübhəsiz, marksist-leninçi ictimai-siyasi fikrin təsirindən azad olan gənc cəmiyyətsüenas alimlərin cəlb edilməsi tələb olunur.

Bu gün cəmiyyətin öyrənilməsi sahəsində respublika alimlərinin tutduğu passiv mövqə, ictimai

həyatdakı mənəvi durğunluğun elmə nüfuz etməsi alimlərin mütəşəkkil və məqsədyönlü fəaliyyətini çətinləşdirir. Elm hələ heç cür öz nüfuzunu yüksəltmək və ictimai həyata fəal müdaxilə etmək mövqeyini tuta bilmir. Halbuki belə bir şəraitdə respublikamızın cəmiyyətşünas alimləri təşəbbüsü öz üzərinə götürməli, qarşıda duran çətin vəzifənin yerinə yetirilməsində öz sözünü deməlidirlər.

Respublikamızın sosial-iqtisadi və mənəvi həyatında uzun illərdən bəri yığılıb qalmış ciddi problemlərin sistemli şəkildə öyrənilməsi, keçid dövrünün xüsusiyyətlərinin aşkar edilməsi, bu sahədə kompleks tədqiqatlar aparılması bütün cəmiyyətşünas alimlərin: filosofların, sosioloqların, iqtisadçıların, tarixçilərin və s. qarşılıqlı əməkdaşlığını və birgə fəaliyyətini tələb edir. Bizim hamımızın bir ümumi tədqiqat obyektimiz var. Bu da ümumdünya kontekstində götürülmüş Azərbaycandır; onun tarixi, mədəniyyəti, dili, habelə sosial, iqtisadi, siyasi, ekoloji, demoqrafik problemləridir. Bu problemlərin müxtəlif müstəvilərdə, rakurslarda tədqiqi ilə məşğul olan alimlərimiz bir-birindən ayrı düşmüş, bir-birini dinləmək, fikir mübadiləsi aparmaq imkanından məhrum olmuşlar. Hərə öz şöbəsindən, kafedrasından, ən yaxşı halda isə öz institutundan kənarında fəaliyyət göstərən tədqiqatçılardan xəbərsizdir. Alim ziyalılarımız arasındakı pərakəndəlik, akademiya, ali məktəblərdə və digər elmi müəs-

sisələrdə çalışan alimlərin tədqiqatlarının əlaqələndirilməməsi, vahid elmi cəbhə yaradılmaması, elm adamlarının passiv həyat mövqeyi gənc alimlərin formalaşmasına pis təsir göstərir.

Müasir dövrdə cəmiyyətşünaslığın əsas məqsədlərindən biri ictimai problemlərin öyrənilməsi sahəsində səyləri birləşdirməklə yanaşı, gənclərin intellektual tərbiyəsi üçün də şərait yaratmaq, onların müstəqil düşüncə və diskussiya mədəniyyətinə yiyələnməsinə nail olmaqdan ibarətdir.

Müstəqil Azərbaycanın hərtərəfli surətdə öyrənilməsi, kompleks tədqiqat proqramları yaradılması və bu işə gənc alimlərin cəlb edilməsi, istedadlı gənclərin intellektindən səmərəli istifadə olunması günün aktual problemlərindəndir.

Biz yolun hələ lap başlanğıcındayıq. Məqsəd ictimai həyatımızın aktual problemlərinin tədqiqi sahəsində fayda verə biləcək hər bir adamı, ixtisasından asılı olmayaraq, bu ümumxalq işinə cəlb etməkdir.

Bu gün xalqımızı, cəmiyyətimizi, respublikamızı narahat edən başlıca məsələləri elm süzgəcindən keçirmək, konkret praktik tövsiyələr hazırlamaq tələb olunur. Bu iş yalnız gəncliklə bağlı olmayıb, ümumxalq işidir. Əgər gənc nəsəl belə çətin və mürəkkəb bir vəzifəni öz öhdəsinə götürürsə, deməli təkcə öz gənclik enerjisinə deyil, həm də

dövlətin, bütün ziyalı ictimaiyyətinin köməliyinə ümid bəsləyir.

Əslində buradakı "gənc" anlayışı tamamilə şərtidir. Gənc alim dedikdə biz elmi axtarış sahəsindəki gənclik təravətini hələ də itirməmiş, yaradıcılıq ehtirası hələ sönməmiş elm entuziastlarını nəzərdə tuturuq. Burada "gənclik" elmdə təcrübəsizlik kimi deyil, əksinə, elmi eqoizm və konservatizm sahəsində "təcrübəsizlik" kimi başa düşülür. Yaşın kiçikliyi deyil, intellektual potensialın, həvəsin və enerjinin böyüklüyü əsas götürülür. Gənc alim formalizm və bürokratiya xəstəliyinə tutulmamış, prokrustlaşmamış alimdir.

Qarşıda duran vəzifələr o qədər böyükdür ki, o qədər problemlər yığılıb qalıb ki, onları nisbətən qısa müddətdə həll etmək tükənməz enerji və fantaziya tələb edir. Burada soyuq ağılın, "normal" elmi tədqiqatın on ilə gördüyü işi yanar zəka bir ilə görməlidir. Burada daha kiçik müddət, daha böyük sürət mümkün deyil. Çünki elm poeziya deyil. Elmdə tək ilham, tək entuziazm heç nə edə bilməz. Burada təmkin, səbat ehtirasla, ilhamla birləşməlidir. İmpulsiv düşüncə, fəhm qılgıncımları soyuq ağılın sərt skeptisizm sınağından keçməli və əksinə, səbrlə, inadla, damla-damla yığılan qalaq-qalaq elmi material assosiativ təfəkkürün, zəka şöləsinin işığında saf-çürük edilməli, yüksək nəzəri hazırlığı olan

alimlərin köməyi ilə elmi konsepsiya səviyyəsinə qaldırılmalıdır.

Tədqiqatçılar gənc, problemlər isə qocadır. İlk baxışda təzadlı görünsə də, burada müəyyən qanunauyğunluq var. Məsələn burasındadır ki, o problemlər yığılıb qalır ki, onlar elmin hər hansı sahəsində nüfuz sahibi olan adamlar tərəfindən həll oluna bilmir, hakim təfəkkür tərzinin "normativ"lərindən kənardadır. Yaşlı nəsil həmin təfəkkür tərzinə möhkəm surətdə bağlı olduğundan yeni həll yolu, yeni baxış tələb edən belə problemlər qarşısında aciz qalır. Gənc tədqiqatçılar isə hakim təfəkkür üslubuna, normal elmin ehkamlarına çox da möhkəm bağlanmadığına görə problemə bəzən gözlənilməz mövqedən yanaşır, yeni metodlardan istifadə edir. Burada gəncliyə daha çox xas olan assosiativ təfəkkür də öz müsbət sözünü deyir. Elm tarixindən buna çox misallar göstərmək olar. Məsələn, XX əsrin əvvəllərində bir sıra fiziki hadisələr Nyuton mexanikası çərçivəsində izah edilə bilməyəndə, dövrün bütün görkəmli alimlərinin həll edə bilmədiyi məsələni 25 yaşlı A.Eynşteyn həll elədi. Bir qədər sonra, mikrohadisələr üçün klassik mexanika özünü doğrultmayanda yeni kvant mexanikasının əsas qanununu 26 yaşlı V.Heyzenberq kəşf elədi. Şelling ilk fəlsəfi əsərini yazanda 20 yaşı var idi. Biz siyahını davam etdirmək istəmirik. Məqsədimiz budur ki, xalqımızın taleyi ilə bağlı olan ciddi cəmiyyətsünaslıq prob-

lemlərinin həllinə məhz gənc alimlərin təşəbbüs göstərməsi heç kəsdə inamsızlıq doğurmasın.

Belə bir cəhət də nəzərə alınmalıdır ki, nəinki problemlər, elmin özü də getdikcə qocalır. Görkəmli fizik Maks Delbryukun dediyi kimi, elm qocalır, cəmiyyət isə cavan qalır. Elmin nailiyyətləri üst-üstə toplanır, elmi informasiya çoxalır, nəhəng elm ağacı bar gətirdikcə başı aşağı əyilir. Cəmiyyət isə getdikcə yeniləşir, nəsillər bir-birini əvəz edir. Hər yeni alim nəslə qarşısında daha mürəkkəb, daha ciddi problemlər durur. Belə bir şəraitdə gərək yeni nəslin tədqiqat imkanları da daim artsın.

Bəs, bu imkanları necə artırmaq olar?

Bəlkə yeni nəslin elmi tədqiqat imkanları genetik yolla artır? Xeyr. Müşahidələr göstərir ki, insanın intellektual imkanı çox ləng inkişaf edir. Məsələn, yeni erada bu sahədə nəzərə çarpacaq təkamül hiss olunmur. Qalileyin Aristotelə və ya Eynşteynin Qalileyə nəzərən intellektual üstünlüyündən danışmaq üçün heç bir əsas yoxdur. Bununla belə, Qaliley Aristotelə, Eynşteyn isə Qalileyə düzəliş vermişdir. Məsələn burasındadır ki, intellektual səviyyəsindən asılı olmayaraq hər sonra gələn nəsil əvvəlki nəsildən miras qalmış daha mükəmməl elmi aparata və metodlara yiyələnmiş olur. Bu da problemlərə daha dərin nüfuz elmək imkanı yaradır. Digər tərəfdən, qabaqcıl ölkələrdə elmin sosial strukturu getdikcə təkmilləşir, əmək bölgüsü güc-

lənir, alimlər kənar qayğılardan azad edirlər. Bir sözlə, bioloji genetik xüsusi rol oynamasa da, sosial-mənəvi genetik inkişafın əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edir.

Deməli, elmin inkişafına yönəlmiş dövlət siyasətindən, sosial elm sisteminin nə dərəcədə səmərəli təşkil olunmasından çox şey asılıdır. Bizim respublikada bu sahədə vəziyyət hələ çox ağırdır. Elm adamı ancaq öz başını dolandırmaq haqqında düşünməli olur. Alimin vətəndaşlıq mövqeyini fərdi hadisə kimi başa düşənlər səhv edirlər. Ayrıca bir alim nə qədər böyük qeyrət sahibi olursa-olsun, heç bir böyük problemi həll edə bilməz. "Tək əldən səs çıxmaz" hikməti eyni dərəcədə elmə də aiddir. Adətən böyük kəşflərdən, dünya miqyaslı elmi nailiyyətlərdən danışarkən gənclərin yadına qeyrət hissini, milli iftixar hissini də salmağı unutmurlar. Lakin unudurlar ki, elm sosial hadisədir. Bizim elmi sahədə geri qalacağımız gənclərimizin intellektual potensialının və ya qeyrət hissini zəifliyinə dəlalət etmir. Elm meydanı gülüş meydanı deyil. Halbuki, müasir dövrdə hətta güləşdə və boksda da mübarizənin taleyi rinqdə deyil, bundan xeyli əvvəl – professional məşqçi məktəbinin müntəzəm fəaliyyətində, kadrların seçilməsi və tərbiyəsi prosesində həll olunur. Elm üçün kadr hazırlığı nəinki aspiranturadan və ya ali məktəbdən, hətta lap orta məktəbdən, bağçadan başlanır. Ona görə də, milli elmi kadrların

həqiqi yüksəlişini görmək istəyənlər təhsil sisteminə sağlam sosial-mənəvi mühit yaradılması işindən başlamalıdır. Lakin burada çox ciddi əks əlaqə də var. Təhsil sistemindəki vəziyyət də öz növbəsində elmi kadrların intellektual və mənəvi inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Ona görə də, təhsil siyasətinin təməlində sağlam elmi mühit yaradılması durmalıdır. Hər hansı bir sahədə atılan yeni bir addım bir bataqlıqdan başqa bataqlığa, bir xaosdan başqa xaosa gətirib çıxarmasın deyə ciddi elmi prinsiplərə əsaslanmalıdır. Hazırda elmi, xüsusən ictimai elmləri təmsil edən adamlardan böyük əzmkarlıq, vətəndaşlıq və qeyrət tələb olunur. Lakin bu hələ azdır. Elmi işçilərin ciddi meyar əsasında, prinsiplial surətdə seçilməsi, sağlam qüvvələrin səfərbər edilməsi, onlara qayğı göstərilməsi, elmin təşkilati strukturunun təkmilləşdirilməsi daha böyük səriştə, daha böyük vətəndaşlıq və qeyrət tələb edir.

Respublikamızın gənc cəmiyyətsüinas alimləri üçün elmi tədqiqat mərkəzləri açmağa, yeni təşkilati forma fikirləşib tapmağa vadar edən də ilk növbədə elmi mühitə olan ehtiyacdır. Zira şəxsiyyət sosial mühitin məhsulu olduğu kimi alim də elmi mühitin məhsuludur. Təəssüf ki, gənclərimiz məhz bu sarıdan korluq çəkir, əsil elmi şəraitdə işləmək üçün xarici ölkələrin məşhur mərkəzlərinə ezam olunmağa çalışır, hansı isə qrantın, sponsorun sayəsində məşhur bir alimin laboratoriyasına, məktəbinə "düşmə-

yi" üstün tuturlar. Lakin belə əlaqələr müvəqqətidir və respublikamızda tədqiqatları əsas, mərkəzi problemlərə yönəlməyə, yerli elmi məktəblər yaratmağa kömək etmir. Bu mənada aspirant və doktorantların, ali təhsilli kadrların kənarında hazırlanması vəziyyətdən əsil çıxış yolu deyil. Hamısı birdir, onlar da aspirantlar kimi qayıdıb elmi mühitdən əsər-alamət olmayan bir şəraitə düşürlər və yaranmış ziya qılgıncımları şölələnmək və başqalarının da yolunu işıqlandırmaq əvəzinə tədrisən sönür. Bu tədbirlər yalnız o zaman səmərə verər ki, respublikanın özündə elmi fikir ocağı olsun, necə deyərlər, "ümumdünya standartı" səviyyəsində elmi məktəblər olsun. Onda hər bir qılgıncım elm ocağının daha da şölələnməsinə səbəb olar.

Sual oluna bilər: Deyək ki, ictimai problemlər elmi şəkildə öyrənilir, bəs əldə olunan biliklər istifadə olunacaqmı və kim tərəfindən? Axı, bilmək azdır, tətbiqin özü də xüsusi professional mədəniyyət və təşəbbüskarlıq tələb edir. Real iş elmi biliklərdən tətbiqi biliklərə, ondan isə əməli vərdişə keçməyi nəzərdə tutur. Hər bir sahədə düzgün texnologiyaya, xüsusi metodikaya əsaslanan əməli vərdişlər əldə etmək çox çətindir.

İctimai elmlərin tətbiq sahəsi daha çox cəmiyyətin elmi əsaslarla idarə olunmasını əhatə edir. İndiyədək bütün elmlər içərisində tətbiq üçün ən az rəhbər tutulan məhz ictimai elmlər olmuşdur. Öy-

rənmək və tətbiq olunmaq hüququ bu elmlərin əlindən alınmış və təbliğat funksiyası ilə əvəz edilmişdir. Ona görə də, ən yüksək diletantizm məhz idarəetmə sahəsində özünü göstərir. Rəhbərlik etməyə can atanlar rəhbərlik işinin yüksək professional hazırlıq tələb etdiyini və bu sahədə ictimai elmlərlə ittifaqın zəruri olduğunu unudurlar. Unudurlar, çünki uzun illər ərzində idarəetmə sistemində təşəbbüskarlıq, müstəqillik onsuz da istisna olunurdu. Ona görə də, əksinə, rəhbərlik işlərinə elmə arxalanan, yaradıcı, təşəbbüskar adamlar əvəzinə, yaxşı icraçılar cəlb olunurdu. Onlar sadəcə olaraq yüksək rütbəli rəhbərlərin – yuxarının göstərişi əsasında fəaliyyət göstərirdilər. Onların elmi biliyə ehtiyacı yox idi.

Bu ənənə hələ tam aradan götürülməmişdir. Ona görə də, bizim vəzifəmiz yalnız yığılıb qalmış ictimai problemlərin səbəblərini, mahiyyətini üzə çıxarmaq və onların həll yollarını tövsiyə etməkdən ibarət ola bilməz. Biz həm də bu tövsiyələrin həqiqətən nəzərə alınması, həyata keçirilməsi işində elm adamlarının özünün iştirakını nəzərdə tuturuq.

Elmi kadrların yetişdirilməsində təhsilin rolu

Elmin əsas funksiyası heç də sadəcə olaraq insanın mənəvi-intellektual maraqlarına deyil, onun dünyanı məqsədyönlü surətdə dəyişdirmək, öz əməli fəaliyyətini elmi əsaslar üzərində qurmaq məqsədinə xidmət etməkdir.

Bütün əməli fəaliyyət sahələri ancaq elmi əsaslarla təşkil olunduqda səmərə verir. Buna görə də ixtisasından asılı olmadan bütün fəaliyyət sahələrində çalışan insanlar həmin sahənin elmi əsaslarını öyrənmək məcburiyyətindədirlər. İxtisaslaşmış ali təhsil məhz hər bir fəaliyyət sahəsinin elmi əsaslarının öyrənilməsinə xidmət edir.

Beləliklə ali təhsilin məqsədi konkret fəaliyyət sahələri üzrə əməli bilik və vərdislərlə yanaşı həmin sahənin elmi əsaslarını da mənimsədilməsini təmin etməkdir. Başqa sözlə *elmi əsaslar* ali təhsilin mühüm tərkib hissəsidir.

Bəs *elmi əsaslar* nədir ?

Çox vaxt *elmi əsaslar* elmlə qarışıq salınır. Əlbəttə elmi fəaliyyət üçün də *elmi əsaslar* lazımdır. Lakin yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi *elmi əsaslar* təkcə elmin deyil, müvafiq fəaliyyət sahəsinin də tərkibinə daxildir. Yəni ali təhsil alan şəxs elm adamı olmasa da müvafiq fəaliyyət sahəsinin elmi əsaslarına yiyələnmiş olmalıdır.

Magistratura daha konkret bir sahə üzrə elmin əsaslarını daha dərindən öyrətməklə yanaşı, həmin dar ixtisas sahəsi üzrə ya elmi nəzəri tədqiqat aparmaq, ya da elmi tətbiqi biliklərə yiyələnmək üçündür. Hər iki halda elmi dünya görüşünün genişləndirilməsi, ümumelmi tədqiqat metodlarının mənimsənilməsi nəzərdə tutulur. Beləliklə əsas ali təhsil pilləsində müəyyən sahə üzrə əməli biliklər və vərdişlər sistemi ilə yanaşı ümumi elmi biliklər sistemi, başqa sözlə, ixtisas sahəsinin elmi əsasları da mənimsənilir. Lakin hələ elmi yaradıcılıq vərdişləri aşılınmır və elmi praktik biliyin əməli fəaliyyətə tətbiqi sahəsində də ancaq məlum biliklər öyrədilir. Magistratura pilləsində isə dar ixtisas sahəsinə aid olan spesifik, diferensial elmi biliklər öyrədilir ki, bu da elmin ön cəbhəsinə daha yaxın olmaqla ya elmi tətbiqi yaradıcılıq üçün, ya da elmi-nəzəri axtarışlar üçün müəyyən baza yaradır.

Fərdi yanaşma və yaradıcılıq tələb edən diferensiallaşmış ixtisas sahələrindən fərqli olaraq daha geniş fəaliyyət sahəsində çalışmaq üçün lazım olan bilik və vərdişlərə daha çox sayda insan yiyələnir. Başqa sözlə, müəyyən geniş sahə üzrə ən ümumi və zəruri biliklərin mənimsənilməsi sonralar ixtisaslaşmış mütəxəssis olmaq və ya daha konkret bir problem üzrə ixtisaslaşaraq elmi tədqiqatlar aparmaq üçün ilkin zəruri şərtidir. Magistratura və doktoranturaya daxil olmaq üçün əvvəlcə ali təhsil almaq tə-

ləbi də bununla əlaqədardır. Beləliklə elmi biliklərin əsaslarına yiyələnmək təkcə elm adamı olmaq üçün deyil, bütün fəaliyyət sahələrində çalışmaq üçün, praktik işçi olmaq üçün də zəruridir.

Elmi biliklər, elmin *əsasları* müasir dövrdə bütün fəaliyyət sahələrinin strukturuna daxildirsə, bəs onda elm digər fəaliyyət sahələrindən nə ilə fərqlənir? Ümumiyyətlə elm əməli fəaliyyət sahələrindən ayrımı mövcud olmalıdır ?

Digər tərəfdən, bütün ali məktəblərdə elmin əsasları öyrədilsə və gələcək elm adamları da məhz bu təhsil alanlar sırasından çıxmalıdırsa, elmin ictimai təşkilatlanma forması təhsil sahəsindən kənardamı olmalıdır?

Keçmişdə elm və əməli fəaliyyətlər sahələri ayrı olduqlarına görə, əməli işlə məşğul olan adamlara əməli bilik və vərdislər kifayət etdiyinə görə alimlər ancaq fundamental sahələr və ya fənlər üzrə ixtisaslaşır. Yəni bilavasitə əməli fəaliyyətlə bağlı olmayan riyaziyyat, fizika, kimya və s. fənlər – elm sahələri hesab olunurdu. Müəllimlik, mühəndislik, həkimlik və s. isə əməli fəaliyyət sahələri və ya peşə hesab olunurdu. Sovet ali təhsil sistemi də əsasən bu prinsip üzərində qurulmuşdu. «Universitetlər» adlanan təhsil müəssisələrində hər bir fənn bir fakultə idi və birbaşa deyilməsə də belə nəzərdə tutulurdu ki, burada elm adamları hazırlanır. Hətta həmin

fənlər üzrə müəllimlər belə başqa ali məktəblərdə – pedaqoji institutlarda hazırlanırdı.

İkinci dünya müharibəsindən sonra bir sıra qabaqcıl ölkələrdə elm və praktika arasında münasibət dəyişsə də Sovet İttifaqı öz ənənəsinə sadıq qalaraq elmi praktikadan ayrı saxlamağa və hətta gələcək elm adamlarını da ayrıca ali məktəblərdə hazırlamağa çalışırdı. Düzdür, bu sahədə müəyyən istisnalar var idi. SSRİ dövləti zamanın tələbi ilə hesablaşaraq bir sıra texniki sahələrdə də alim hazırlığı ilə məşğul idi. Məsələn, Bauman adına texniki məktəb, Moskva mühəndis-fizika institutu, Moskva fizika-texnika institutu və s. Lakin bu məktəblər ancaq Mərkəzdə idi və bütövlükdə SSRİ-nin elmi-texniki qüdrətinin artırılmasına xidmət edirdi. Müttəfiq respublikalarda isə «alimlər» əsasən universitetlərdə hazırlanırdı. Mühəndis hazırlayan texniki institutların, müəllim hazırlayan pedaqoji institutların elmi potensialı çox aşağı səviyyədə idi. Bu sahələrdə kadr hazırlığı əsasən əməli məqsədlərə xidmət etdiyindən «*elmin əsasları*» da çox aşağı səviyyədə mənimləndirilirdi. Təəssüflər olsun ki, SSRİ dağıldıqdan sonra da yeni yaranmış müstəqil ölkələrin ali təhsil siyasətində ciddi dəyişiklik baş vermədi və SSRİ-nin rəqabətə tab gətirə bilməməsinə və dağılmasına gətirib çıxaran ciddi nöqsanlardan biri onun xələfləri tərəfindən böyük mühafizəkarlıqla qorunub saxlanmaqdadır. Daha doğrusu dəyişiklik ancaq forma-

da, daha dəqiq desək ancaq adda edildi. Avropa təhsil təcrübəsini mənimsəmək ancaq bütün ali məktəbləri «Universitet» adlandırmaqla məhdudlaşdı. Ad dəyişdi, amma məzmun dəyişmədi. Halbuki ali təhsil sahəsində zamanın tələbində böyük islahatlar aparılması günün tələbidir.

Avropada universitet dedikdə bütün əsas əməli fəaliyyət sahələrinin əhatə olunması nəzərdə tutulur. Biz də ayrıca fakültə olan fizika, kimya bu kimi fənlər isə «fənn» fakültəsində əhatə olunur. Həm də bu fənlərin öyrədilməsi əməli fəaliyyət sahələrindən biri olan pedaqoji sahə olan kadr hazırlığına xidmət edir. Gələcək elm adamları isə əməli fəaliyyət üçün zəruri olan *elmin əsaslarına* yiyələndikdən sonra xüsusi yaradıcılıq potensialına görə seçilərək magistraturada təhsilini davam etdirirlər. Yəni elmi fəaliyyət üçün kadrlar əsas ali təhsil pilləsindən sonra seçilir və hazırlanır. Yəni elm digər fəaliyyət sahələri ilə yanaşı duran bir sahə kimi deyil, vertikal şkalada hər sahənin xüsusi yüksək səviyyəsi kimi seçilir. Biz də bu cəhətlər hələ də nəzərə alınmamışdır. Bakı Dövlət Universiteti ənənəvi olaraq yə-nə də fənn sahələri üzrə kadrlar hazırlayır. Lakin onların məhz müəllimlik fəaliyyəti üçün nəzərdə tutulduğunu «boynuna almır» – «Pedaqoji Universitet» var. Nəticədə BDU-da pedaqoji fənlər az tədris olunur və buranın məzunlarının statusu məlum olmur. Daha dərin bilik verən BDU və daha nisbə-

tən aşağı bilik verən amma müəllim hazırlığı üçün zəruri proqramı yerinə yetirməyə çalışan pedaqoci universitetlər. Hər birinin də öz magistraturası, doktoranturası.

Elmi-tədqiqat sahəsində bizdən xeyli irəlində gedən Avropa ölkələrində, ABŞ-da və Yaponiyada öyrətmək adı ilə tədqiqatçıni daha çox çərçivələrə salmaq deyil, tədqiqatçıya daha çox müstəqillik vermək, onun sərbəstlik dərəcəsini artırmaq üçün yollar axtarılır. Bu ölkələrdə elmi dərəcələrin verilməsi səlahiyyəti də bizdəki kimi çoxpilləli bürokratik strukturlara deyil, Elmi Şuraların kompetensiyasına aiddir. Elmi dərəcələr və adlar bütün ölkə miqyasında vahid standartlar və meyarlar əsasında eyni bir komissiya tərəfindən deyil, müxtəlif universitetlərin Elmi Şuraları tərəfindən verildiyindən iddiaçı seçim imkanına malikdir. Belə ki, hər hansı bir komissiya, Elmi Şura iddiaçının nailiyyətini qiymətləndirmirsə və burada subyektiv amillər varsa, iddiaçı başqa universitetdə, başqa komissiya qarşısında öz şansını reallaşdırmaq imkanına malikdir. Bizim ölkədə isə Ali Attestasiya Komissiyası deyilən mərkəzləşmiş qurum subyektivlik göstərərsə, iddiaçının heç bir seçim imkanı qalmır. Bu isə dövlət quruculuğunda başlıca strateji xətt olan cəmiyyətin demokratikləşdirilməsi prinsipinə heç cür uyğun gəlmir.

Əgər biz inkişaf etmiş Qərb ölkələrinin təcrübəsini və ya sovet təhsilinin üstün cəhətlərini tətbiq etmək istəyiriksə, bunun üçün sadəcə təqlidçilik azdır. Təqlid üzərində "yaradıcılıq" edərək yeni kombinasiyalar hazırlamaq isə ikiqat yolverilməz haldır. Əsas məsələ, mahiyyətlərin düzgün dərk olunmasıdır. Əgər formaya yox, təzahürlərə yox, mahiyyətə diqqət yetirsək görürük ki, sovet təhsil sistemi də, Qərb modelləri də eyni mahiyyətin müxtəlif təzahürləridir. Sovet dövründə beş il ərzində ali təhsilli mütəxəssislər hazırlandıqdan sonra onların arasında elmi iş üçün seçilən məzunlar aspiranturada məhz bu məqsədə xidmət edən əlavə təhsil alır və həm də müəyyən mövzu üzrə elmi-tədqiqat işi apararaq, "dissertasiya" adlanan elmi əsər yazırdılar. Əgər iddiaçı yazdığı əsərdəki elmi müddəaları Elmi Şura qarşısında müdafiə edə bilirdisə, onlara elmi dərəcə verilirdi. İkinci elmi dərəcə almaq, "elmlər doktoru" olmaq üçün isə heç bir təhsil pilləsi tələb olunmurdu.

Qərb ölkələrində elmi işə magistratura pilləsində başlanır və ona görə də elmi yaradıcılıqla bağlı biliklər də bu pillədə verilir. İddiaçı elm adamı üçün lazım olan bilik və vərdislərə yiyələndikdən və özünün ilk müstəqil tədqiqat işini yazaraq, Elmi Şura qarşısında müdafiə etdikdən sonra ona ilk elmi dərəcə verilir. Bundan sonra elm yolunu davam etdirmək istəyənlər üçün bu və ya digər elmi-tədqiqat

müəssisəsində (xarici ölkələrdə bir qayda olaraq, universitetlərin nəzdindəki tədqiqat institutlarında) doktorluq dissertasiyası yazmaq üçün imkan verilir, şərait yaradılır. Amma bu pillə klassik mənada təhsil pilləsi hesab olunmur. Bu artıq elmi yaradıcılıq pilləsidir. Doktor adını alanlar bir qayda olaraq, ali təhsil müəssisələrində çalışaraq, professor assistenti, yaxud dosent vəzifəsini tuturlar. Tam professor ştatına keçmək istəyənlər isə bundan sonra hələ çox tədqiqat işləri yazmalı, müvafiq elm sahəsində görkəmli mütəxəssis olmalı, universitet daxilində nüfuz qazanmalı və müsabiqə əsasında universitet Elmi Şurasının qərarı ilə bu vəzifəyə seçilməlidir. Bəzi ölkələrdə professor olmaq üçün birinci doktorluq (fəlsəfə doktoru) adından sonra daha bir müsabiqədən keçmək və yüksək qabiliyyət doktoru (doctor habilitation) olmaq tələb olunur. Başqa ölkələrdə isə bu tələblər ancaq professorluq vəzifəsinə qoyulur.

Mahiyyətə bu sistem eynilə sovet sistemini xatırladır. Sadəcə olaraq, sovet sistemində ciddi tələblər ikinci dissertasiya müdafiəsinə (elmlər doktoru dərəcəsinin alınmasına) qoyulurdu. Ali məktəblərdə doktor olduqdan sonra professor vəzifəsini tutmaq isə çox adi və labüd prosedura idi. Bir sözlə, təzahürlər fərqlənsə də, mahiyyət eynidir.

Bəs onda biz nəyin üstündə mübahisə edirik? Formanınmı, təzahürlərinmi, yaxud, sadəcə olaraq,

sözlərinmi? Belə düşünmək olar ki, heç bir narahatçılıq üçün səbəb yoxdur. Hansı söz, hansı forma, hansı variant qəbul olunursa-olunsun... Təəssüf ki, belə deyil. Mahiyyət özü anlaşılmadıqda, forma məzmunu, təzahür mahiyyətə uyğun seçilmədikdə, olduqca ziyanlı nəticələr hasil ola bilər.

Əvvəla, nəyin təhsilə, nəyin elmi yaradıcılığa aid olduğunu mütləq nəzərə almaq lazımdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, elmi yaradıcılıq prosesinin öz spesifikasi vardır və o, Təhsil Qanunu ilə deyil, Elm Qanunu ilə tənzimlənmişdir. Elmi adların və elmi dərəcələrin verilməsi qaydaları da daha çox elmi fəaliyyət sahəsi ilə bağlı olduğundan Elm Qanununda təsbit olunmalıdır. Lakin, bununla belə, məsələnin təhsillə əlaqədar tərəfləri də vardır. Belə ki, elmi adlar verilməyə, iddiaçının bu məqsədlə təhsil alması deyil, təhsil prosesində subyekt kimi iştirakı nəzərdə tutulur. Burada elmi fəaliyyət, elmi yaradıcılıq göstəriciləri ilə yanaşı, təhsil subyektinin kimi fəaliyyət, yüksək səviyyəli mühazirələr oxumaq səriştəsi və təcrübəsi, habelə tədrisin metodikasına dair tədqiqatlar tələb olunur.

Sovet sistemində iddiaçının təhsil prosesində iştirakı və tədrisin metodikası sahəsindəki xidmətləri ön plana çəkilirdi və bəzən elmi nailiyyətlərsiz və müvafiq elmi dərəcəsiz də professor adı verilirdi. Nəticədə ali məktəblərdə çalışan doktorların sayı ilə

professorların sayı eyniləşirdi və hətta bəzən professorlar daha çox olurdu.

Qərb ölkələrində elm adamları bir qayda olaraq, universitetlərdə çalışdığından elmi dərəcəyə qoyulan tələblər də çox vaxt professor rütbəsinə qoyulan tələblərə daxil edilir. Belə ki, xüsusi elmi nailiyyətləri olmayan adamlar professor vəzifəsinə seçilə bilməzlər.

Keçmiş sovet sistemində isə, elmi-tədqiqat institutlarının böyük bir qismi universitetdən kənar da müstəqil surətdə (akademiya sistemi çərçivəsində) fəaliyyət göstərirdiyindən "professor" rütbəsindən fərqli olan yüksək elmi dərəcə müəyyən edilməsinə böyük zərurət var idi. Akademiya sistemi daxilində təhsillə bağlı fəaliyyət ancaq aspiranturada dərs demək və elmi rəhbər olmaq formasında həyata keçirilirdi. Professor adı da bu sahədəki fəaliyyətə görə verilirdi. Aspirant yetişdirməklə az məşğul olan, lakin, böyük elmi nailiyyətləri olan alimlər isə heç vaxt professor adı almırdı. Və bu qəbahət sayılmırdı. Çünki, "elmlər doktoru" ilə professor arasında səviyyə fərqi yox idi. Bir daha təkrar edirik ki, bu ancaq sovet sistemində idi. Xarici ölkələrin əksəriyyətində isə, doktorluq və professorluq arasında səviyyə fərqi də vardır. Həm də bu fərq kifayət qədər böyükdür. Doktorlar çoxdur, professorlar isə azdır.

Beləliklə, Qərb ölkələrində və sovet sisteminə elmi dərəcə və adlara qoyulan tələblər arasındakı fərq əslində bütövlükdə elm və təhsilin təşkilati strukturu arasındakı fərqdən irəli gəlir. Yəni, Qərb dünyasında akademiya sisteminə daxil olan müstəqil elmi-tədqiqat institutlarının olmaması nəzərə alınmalıdır. Və biz elm və təhsili Qərb modelinə uyğunlaşdırmaq istəyiriksə, birinci növbədə akademiya və universitetlər arasındakı nisbət və münasibət məsələsini aydınlaşdırmalıyıq. Bu hal müstəqil Azərbaycan Respublikasının vahid elm-təhsil konsepsiyasının yaradılması zərurəti haqqındakı fikrimizi bir daha aktuallaşdırır.

Ölkəmizdə elm və təhsil arasındakı münasibətin spesifikasiyasını nəzərə almadan, elmi adlar və elmi dərəcələr məsələsində Qərb ölkələrini təqlid etmək cəhdi uğursuzluğa məhkumdur. Lakin, sovet elm və təhsil modelinin fərqliliyini şərtləndirən əsl səbəbləri aydınlaşdırdıqdan sonra biz, həmin modeldən sözləri və zahiri əlamətləri deyil, məzmun və mahiyyət xüsusiyyətlərini götürməyə çalışmalıyıq.

Akademiya ilə universitetlərin fəaliyyəti əlaqələndirilməlidir*

– *Səlahəddin müəllim, Azərbaycanda elmin inkişafı ilə bağlı nə kimi islahatlar aparılmasını təklif edərdiniz?*

– Elm planetar, ümumbəşəri hadisədir. Vahid böyük elm prosesinə daxil ola bilməyən, elə bil ancaq özü üçün yaradılmış lokal elm strukturları əsl elm sayıla bilməz. Böyük elmə daxil olmağın öz şərtləri vardır. Bunlardan biri dünya miqyasında əldə olunmuş yeni elmi biliklərin və elmi axtarışların ön cəbhəsində olmaqdır. Cəbhə xəttindən geridə qalanlar müasir elmi prosesə qoşulmayaraq yalnız artıq keçilmiş yolların künc-bucağında yer tuta bilərlər, lakin bu elm hesab edilə bilməz.

Müəyyən bir xalq və ya ölkə üçün elm yalnız ayrı-ayrı adamların mənəvi tələbatı, intellektual əyləncəsi olmayıb sənayenin, təsərrüfatın, ümumiyyətlə istənilən ictimai fəaliyyət sahəsinin inkişafına xidmət edən ideya nəzəri təminat mənbəyidir. Elmi-tədqiqat sahələri ilə müxtəlif praktik fəaliyyət sahələri arasında isə bir körpü olaraq müvafiq texnika və texnologiya sahəsi dayanır. Bu, olduqca böyük, bütün ölkə miqyasında həyata keçən mürəkkəb ictimai

* «Azərbaycan» qəzeti. *İqrar Cəfəroğluya* verilmiş müsahibə – 5 yanvar, 2001-ci il.

prosesdir. Lakin bütöv bir ölkə, hətta ən böyük ölkələr üçün də müstəqil elm məkanından danışmaq mümkün deyil. Hətta, keçmiş SSRİ kimi nəhəng ölkə də özünün tam müstəqil elmini yarada bilmədi. Ona görə də, hər bir ölkə öz elm strategiyasını imkanlarına uyğun olaraq qurmalıdır. Bu baxımdan, Azərbaycan öz miqyası ilə müqayisədə xeyli böyük elmi potensiala malikdir. Bu potensialın yaranmasında Elmlər Akademiyasının böyük rolu olmuşdur. Hazırda Azərbaycan elmin bir sıra sahələrində bütün dünya miqyasında qabaqcıl mövqə tutur. Bu uğurların səbəblərini araşdırmaq və onları möhkəmləndirmək lazımdır.

Mən Elmlər Akademiyasının statusunun daha da yüksəldilməsi, nüfuzunun artması, burada əsl elmi yaradıcılıq atmosferinin bərpa olunması tərəfdarıyam. Bu gün ən vacib məsələlərdən biri Akademiyaya seçkilərin keçirilməsi, onun özəyini təşkil edən həqiqi və müxbir üzvlərin nisbətən gənc, istedadlı alimlər hesabına artırılması, sönməkdə olan yaradıcı mühitin bərpa olunması, Akademiyanın ümumi yığıncağının və Rəyasət Heyətinin səlahiyyətlərinin artırılması tərəfdarıyam. Bu gün cəmiyyətdə «akademik» imicinin bərpasına böyük ehtiyac vardır. Ümumiyyətlə, cəmiyyətdə nüfuzlu elm adamlarının, böyük intellekt sahiblərinin fikri nə qədər çox nəzərə alınsa, bir o qədər yaxşıdır.

– Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra həyatımızın bütün sahələrində olduğu kimi, təhsil sahəsində də əsaslı dəyişikliklər baş vermişdir. Təhsil və elm bir-biri ilə sıx bağlıdır, bunların inkişafı da bir-birindən asılıdır. Siz elmin inkişafının ancaq akademiya ilə əlaqələndirilməsinə necə baxırsınız?

– Bilirsinizmi, elmin inkişafını yalnız Elmlər Akademiyası ilə bağlamaq qüsurlu yanaşmadır. Çünki bu inkişaf həm təhsil sistemi ilə, xüsusən də ali məktəb, magistratura və doktoranturadakı fəaliyyətlə, həm müasir texnologiyaya əsaslanan sənayenin inkişafı ilə, həm də digər fəaliyyət sahələrinin nəzəri səviyyədə dərk olunması təşəbbüsləri ilə sıx bağlıdır. Bu təşəbbüslər çox müxtəlif təşkilati formalarda həyata keçirilir. Keçmiş SSRİ-də elmin inkişafı əsasən Elmlər Akademiyası ilə ona görə bağlı idi ki, EA-nın yeganə fəaliyyət sahəsi elmi-tədqiqat idi. Lakin qarışıq sahələrdə də elmin öz payı var. Bəzən çox hörmətli alimlər də qətiyyətlə iddia edirlər ki, guya EA-dan başqa heç yerdə, o cümlədən universitetlərdə əsl elmi yaradıcılıq mühiti ola bilməz. Bu, çox səhv təsəvvürdür. Çünki elmi mühimsiz təhsil müəssisəsi – universitet sayıla bilməz. Universitetin başqa ali məktəblərdən əsas fərqlərindən biri də onun nəzdində elmi-tədqiqat institutlarının olmasıdır.

İndi biz müstəqil Azərbaycan Respublikasında elmin inkişaf perspektivlərini araşdırarkən köhnə

təşkilati formalar, onların müsbət ənənələrinə hörmətlə yanaşmaqla bərabər, yeni, optimal və zamanın tələblərinə daha çox cavab verən təşkilati formalar da biganə qalmalıyıq. Qanunların məqsədi yaradıcılıq axtarırlarının, o cümlədən təşkilati forma axtarırlarının məhdudlaşdırılması deyil, əksinə, fayda verə biləcək istənilən yeni formaya hüquqi imkan verilməsi olmalıdır. Bu baxımdan biz elm və təhsilin birgə inkişaf konsepsiyasını hazırlayarkən, ancaq ən ümumi prinsipləri ön plana çəkməyə və süni məhdudiyyətləri aradan götürməyə çalışmalı, bürokratik mexanizmləri sadələşdirməliyik. Xatırlatmaq istərdim ki, Elmlər Akademiyası, heç şübhəsiz, Azərbaycanda elmin inkişafı sahəsində misilsiz xidmətləri olan, böyük kadr potensialına malik nəhəng bir qurumdur. Ona görə də yarım əsr ərzində toplanılmış təcrübəni nəzərə almadan nə isə yeni bir qurum yaratmaq sadələşmə olar. Bu səbəbdən Azərbaycanda elmin inkişafı ilə bağlı islahatlar aparılarkən ilk növbədə Elmlər Akademiyasının təcrübəsi və potensialı nəzərə alınmalıdır. Elm və təhsilin əlaqələndirilməsi işində də bu çox vacibdir. Təsadüfi deyildir ki, Milli Məclisin Elm və Təhsil məsələləri daimi komissiyasının ilk yığıncağında mən magistraturanın Akademiya ilə birlikdə, onun bazasından və elmi potensialından istifadə etməklə yaradılması məsələsini qaldırdım. Mənim fikrimcə,

magistratura ali məktəblərin monopoliyasında qalmamalıdır.

Lakin bununla yanaşı olaraq öz elmi kadr potensialına görə bir sıra sahələrdə akademiya geridə qalmayan universitetlərdə də elmin inkişafına şərait yaradılmalıdır. Bu müxtəlif qurumların paralel tədqiqat aparması və bir-birini təkrar etməməsi üçün akademiya sistemində olan elmi-tədqiqat institutları ilə universitetlərin nəzdindəki elmi-tədqiqat mərkəzləri və kafedralar arasında sıx koordinasiya olmalıdır. Respublikamız o qədər böyük iqtisadi potensiala malik deyil ki, müəyyən bir elm sahəsində olan konkret elmi-tədqiqat mərkəzlərini müasir laboratoriyalarla təmin edə bilsin. Ona görə də mərkəzləşdirilmiş elmi idarəçilik prinsipi zamanın tələbidir. Lakin bu prinsip hansı hallarda birləşmə şəklində, hansı hallarda əlaqələndirmə və birgə fəaliyyət şəklində həyata keçirilməlidir – bütün bunlar konkret yanaşma tələb edir. Məhz buna görə də mən əvvəlcə Elmlər Akademiyasının müstəqil bir qurum kimi fəaliyyətinin, eyni zamanda universitet elminin müstəqil bir proses kimi fəaliyyətinin qanunda təsbit edilməsindən deyil, əlaqələndirilmiş vahid bir mexanizmin hüquqi əsaslarının hazırlanmasından çıxış edirəm.

– *Səlahəddin müəllim, «Təhsil haqqında» qanun layihəsi Milli Məclisdə müzakirə olunarkən bir sıra məsələlər ətrafında fikir ayrılıqları yaran-*

mışdı. Sonradan layihə ümumxalq müzakirəsinə verildi və yenə də müxtəlif təkliflər irəli sürüldü. Mübahisəli məsələlərdən biri də ölkəmizin təhsil sisteminə aspiranturanın saxlanılıb-saxlanılmamasıdır. Aspiranturanın tərəfdarları da, əleyhdarları da özlərinin haqlı olduqlarını sübut etmək üçün tutarlı dəlillər gətirir və buna əsaslandırırlar. Sizcə, aspiranturaya ehtiyac varmı?

– Mən bu məsələyə münasibətimi qanun layihəsi müzakirə olunarkən mətbuatda bildirmişəm. Lakin mübahisə edən hər iki tərəfin arqumentlərini nəzərə alaraq bir daha nəzərə çatdırmaq istəyirəm ki, bu mübahisələr yalnız hansı sözdən istifadə etmək haqqındadır. Əslində isə hər iki tərəf eyni bir ideyanı müdafiə edir. Belə ki, magistraturadan sonra elmi dərəcə almaq üçün daha yüksək təhsil pilləsinin vacibliyini demək olar ki, hamı etiraf edir, hətta bu pillənin müddəti məsələsində də fikir ayrılığı yoxdur. Sovet dövründəki üçillik aspirantura mərhələsi elmi dərəcə almaq üçün, həm də dissertasiya işindən başqa, müvafiq elmi metodologiyaların, fəlsəfi əsasların, bunların tədrisi ilə bağlı metodiki aspektlərin, habelə xarici dilin daha mükəmməl səviyyədə öyrənilməsi üçün həqiqətən lazımdır. Təkrar edirəm ki, bunun üçün üç il kifayətdir, həmin sahələrdə namizədlik minimumları da bu müddətə verilir. Lakin tədqiqatçı namizədlik minimumu verdikdən və elmin müəyyən bir sahəsində dissertasiya işi

müdafiə etdikdən sonra, yəni alim adı aldıqdan sonra onun yenidən parta arxasında oturdulması və təhsilin növbəti mərhələsi haqqındakı fikirlərin heç bir əsası yoxdur. Çünki heç sovet dövründə də, dünyanın heç bir dövlətində də bundan sonra əlavə təhsil pilləsi nəzərdə tutulmamışdır və indi də tutulmur.

Sovet İttifaqı zamanı «doktorantura» deyilən təhsil pilləsi olmayıb. «Doktorantura» terminindən yalnız bir söz kimi istifadə olunurdu. Bu, alimlərin daha yüksək səviyyəli tədqiqat işi (dissertasiya işi) üzərində işləməsini, elmi yaradıcılıq işi aparmasını nəzərdə tuturdu. Doktoranturanın bir təhsil forması kimi mövcud olmadığı hamıya çox gözəl bəllidir. Ola bilsin ki, bəzi xarici ölkələrdə «doktorantura» anlayışı təhsilin növbəsi mərhələsi kimi işlədilsin. Lakin bu, yalnız «aspirantura» anlayışının əvəzinə işlənir. Ona görə də bu gün aspirantura ilə əlaqədar aparılan mübahisələr əsassızdır. İndiyədək heç kim aspiranturadan sonra yeni bir təhsil pilləsinin – doktoranturanın lazım olmasını əsaslandırmayıb və heç kim də buna çalışmır. Qeyd edim ki, bu pillənin xəyali mövcudluğu hansısa bir təsadüfdən müzakirə obyektinə çevrilib və «Təhsil qanunu»nun layihəsinə düşmüşdür. Bu səhv təbii ki, düzəldiləcəkdir.

Çünki, magistraturadan sonra ancaq bir təhsil pilləsindən söhbət gedə biləcəyini hamı qəbul edir. Aparılan mübahisələr yalnız bu pillənin necə adlandırılması üzərindədir. Lakin təəssüf ki, bəzi şəxslər

bu pillənin «aspirantura» deyil, «doktorantura» adlandırılması tərəfdarlarının mövqeyini aspiranturanın əleyhinə olmaq, onu ləğv etmək mövqeyi kimi qələm verməyə çalışırlar. Bəlkə bu mövqeyin də tərəfdarları var, lakin mən bu mövqeyi müdafiə etməzdim.

Mənə elə gəlir ki, mübahisə üçün əsas ancaq elmi dərəcələrin müəyyənləşdirilməsi üzərində ola bilər. Beləliklə, aspirantura, yoxsa doktorantura adlı problem «Təhsil haqqında» qanunun deyil, əslində «Elm haqqında» qanunun problemdir.

Söhbətimizin sonunda bildirmək istərdim ki, Azərbaycan Respublikasında elm və təhsil haqqında vahid konsepsiyanın olması məqsədəuyğundur. Yalnız bu vahid konsepsiyanın mövcudluğundan sonra «Elm haqqında» və «Təhsil haqqında» qanun layihələrini ayrı-ayrılıqda müzakirə etmək olar.

Təhsil və elmin hüquqi tənzimlənməsi¹

Müəhibimiz Avropa Təhsil Şurasının və Ümumdünya Rektorlar Şurasının üzvü, AMEA-nın müxbir üzvü, professor Səlahəddin Xəlilovdur.

Sual: Bu günlərdə “Təhsil haqqında” qanun layihəsi ikinci oxunuş üçün Milli Məclisin müzakirəsinə çıxarılır. Qanun layihəsilə tanış olubsunuzmu və ona münasibətiniz necədir?

– Əvvəlki layihədən qalmış bəzi pozitiv məqamlar saxlanılmış, bəziləri isə təhrif olunmuş və ya çıxarılmışdır.

İlk nəzərə çarpan məqamlar aşağıdakılardır:

İcbari orta təhsil ilə bağlı vaxtilə bizim qaldırduğumuz məsələni saxlamaq cəhdi göstərilmişdir. Belə ki, orta təhsilin icbari olması sovet dövründən qalmış və real imkanlara uyğun olmayan deklarativ müddəadır. Lakin konstitusiyada dəyişiklik edilməsi prosedur baxımından çətin olduğuna görə biz o zaman anlayışların izahını dəyişməyi təklif etmişdik. Yəni ümumi orta təhsil yenə də icbari olaraq qalır, lakin onun şərhı dəyişdirilir. Orta təhsil anlayışı özü “*tam orta təhsil*” və “*ümumi orta təhsil*” olaraq iki yerə bölünür. Ümumi orta təhsil doqquz illik, tam orta təhsil isə on bir illik müddəti əhatə edir. Lakin qanun layihəsində, görünür, dəyişikliyin məğzi düz-

¹ “525-ci qazet”, 30 dekabr 2008-ci il.

gün başa düşülmədiyindən təsnifatda anlayışlar qarışıq salınmışdır. Təhsilin pilləsi kimi “*ümumi orta məktəb təhsili*” götürülmüş, “*ibtidai təhsil*”, “*ümumi orta təhsil*” və “*tam orta təhsil*” onun mərhələləri kimi təqdim olunmuşdur. Burada bir neçə məntiqi uyğunsuzluq ortaya çıxır: “*ümumi orta təhsil*” ilə “*ümumi orta məktəb təhsili*” anlayışları ancaq “*məktəb*” sözünün əlavə olunması ilə fərqlənir, halbuki, məqsəd “*məktəbli*” və “*məktəbsiz*” bölgüsü aparmaqdan ibarət deyil. Başqa sözlə, mərhələlərdən birinin adı ümumi başlığa çıxarılmış olur ki, bu da məntiq prinsiplərinə ziddir. Həm də son mərhələnin – təmayüllü təhsilin – mahiyyəti nəzərdən qaçırılmış olur. Əslində bölgü belə aparılmalıdır: “*tam orta təhsil*” başlığa çıxarılmalı, “*ibtidai təhsil*”, “*ümumi orta təhsil*” və “*təmayüllü orta təhsil*” onun mərhələləri kimi təqdim olunmalıdır. Məhz bu zaman, yəni “*təmayüllü*” məfhumu ilə qarşılaşdırıldıqda “*ümumi*” məfhumunun da mənası aydınlaşmış olur. Yəni söhbət gələcək təmayüldən asılı olmayaraq hamı üçün ümumi olan tədris proqramlarından gedir. Məhz bu cür bölgü orta məktəbdə tədris proqramlarının yenidən qurulması zərurətini də ortaya qoyur.

Ümumi orta təhsildən sonrakı mərhələ öz hüquqi statusuna görə yekcins, yəni eyni tərtibli deyil, daha doğrusu olmamalıdır. Tam orta təhsilin icbariliyindən yayınmağın əsas faydası bundan ibarət

olmalı idi ki, ənənəvi texniki peşə məktəblərinin məzunlarına tam orta təhsil sənədi vermək zərurəti yaranmasın. Lakin qanun layihəsində ümumi orta təhsildən sonrakı bütün təhsil formaları yenə də tam orta təhsil attestatı vermək hüququna malikdir.

Əslində bölgü necə getməlidir?

İcbari qaydada ümumi orta təhsil almış gənclər əgər müsabiqə yolu ilə (ya da arzudan asılı olaraq) təmayüllü liseylərdə, yaxud orta peşə-ixtisas təhsili müəssisələrində davam etdirərlərsə onlar tam orta təhsil almaq hüququ qazanırlar. Lakin, əlbəttə, burada da hamının attestat alması zərurəti yoxdur. Məsələn, buraxılış imtahanları mərkəzləşmiş test qaydası ilə keçirilsə tələb olunan zəruri minimum həcmində bal toplaya bilməyənlərə attestat verilməməlidir. Lakin, əlbəttə, onlara növbəti dəfə özlərini sınamaq şansı verilməlidir.

Tam orta təhsil hüququndan könüllü surətdə imtina edən və ilk peşə-ixtisas təhsili almaq istəyən abituriyentlərə paralel olaraq tam orta təhsil haqqında dövlət sənədi verilməsi praktikasına isə son qoyulmalıdır. Yəni layihədəki 20.4 bəndi çıxarılmalıdır.

Sual: Siz indi əsasən elmi-fəlsəfi fəaliyyətlə məşğulsunuz. Qanun layihəsindəki elmlə bağlı müddəalara münasibətiniz necədir?

– Mən indiki vaxtda təhsil fəaliyyətindən uzaqlaşdığım və ancaq elmi-fəlsəfi fəaliyyətlə məşğul olduğum üçün qanun layihəsində ancaq elmlə bağlı müddəalara toxunmaq istərdim.

Azərbaycanda müstəqillik əldə etdikdən bu günə qədər elmi fəaliyyət sahəsini tənzimləyən hər hansı bir qanunun qəbul edilməməsi heç şübhəsiz böyük çatışmazlıqdır. Əslində, təhsil haqqında qanun elm haqqında qanunla eyni vaxtda paralel sürətdə işlənib hazırlanmalıydı. Lakin görünür, elm haqqında qanunun olmamasından irəli gəlir ki, elmi fəaliyyət və elmi dərəcələrlə bağlı bir sıra məsələlər təhsil haqqında qanuna daxil edilmişdir. Və təəssüf ki, elmi yaradıcılıq mərhələləri təhsilin pillələri kimi təqdim edilmişdir. Qanun layihəsində **maddə 22-də** ali təhsilin *tsiklləri* (əslində *pillələri* yazılmalıdır, çünki *tsikl* tamamilə başqa mənalı bir sözdür) sırasında *doktorantura* da göstərilir, həm də sonradan (**maddə 23**) məlum olur ki, bu *doktorantura* sözü elmi yaradıcılığın bir yox, iki pilləsini əhatə edir. Yəni *PhD* (əvvəlki qaydada – *elmlər namizədi*) dərəcəsini almış alim, sən demə, hələ tam ali təhsilli deyilmiş. Bunun üçün o, ali təhsilin növbəti pilləsində də oxumalı və *elmlər doktoru* adını qazanmalı imiş. **Maddə 23.4-də** qeyd olunduğuna görə, *doktoranturanın* ikinci pilləsinə *fəlsəfə doktorları...* qəbul olunurlar. Bu isə tam bir absurddur. İnsan hansı isə bir təhsil pilləsində oxumaqla alim ola bilməz.

Alimlik ilk növbədə elmi yaradıcılığın nəticəsidir ki, bu da əsasən fərdi prosesdir. Qanun layihəsində insanların müstəqil elmi fəaliyyəti, demək olar ki, nəzərdə tutulmur. Kim isə harada isə oxumadan böyük bir elmi nailiyyət əldə edibsə, onun rəsmi elmi dərəcə alması üçün tamamilə fərqli prosedur nəzərdə tutulmalıdır. Layihədə isə nəinki doktorantlar, hətta dissertantlar da «təhsil alan şəxs» kimi təqdim edilir (**maddə 1.0.11**). Halbuki dissertantlıq yolu ilə dissertasiya müdafiəsi məhz fərdi qaydada elmi yaradıcılıq yolu keçmiş insanlar üçündür. Yəni artıq əsasən yazılmış tədqiqat əsərinin sadəcə rəsmi prosedurlardan keçməsinə nəzərdə tutur. Bu sahənin qanunla düzgün tənzim olunmasına həm də ona görə böyük ehtiyac vardır ki, hazırkı praktika da qənaətləndirici deyildir.

Görünür, təhsil fəaliyyəti ilə elmi fəaliyyət arasındakı mahiyyət fərqlərini layihə hazırlayanların bir daha yadına salmaq lazımdır.

Sual: Sovet təhsil sistemində və Qərb təhsil modelləri içərisində bunun analoqu varmı? Siz doktoranturaya ancaq elmi yaradıcılıq prosesinin təşkilatlanması kimi baxır və elmi dərəcə almış və ali məktəblərdə dərs deyən insanlara yenidən ali təhsil vermək cəhdinin absurdluğunu vurğulayırsınız. Bəs doktoranturanı bir təhsil kimi götürmək istəyənlər hansı arqumentlərə istinad edirlər?

– Görünür, bu məsələni daha təfərrüatlı izah etməyə ehtiyac vardır. Bir elmsünas olaraq, bilavasitə elm və təhsilin öyrənilməsi ilə məşğul olan tədqiqatçı olaraq və bu iki fəaliyyət sahəsinin ümumi və fərqli cəhətlərini müqayisə etməklə, mən həmişə dövlətimizin elm və təhsil sahəsindəki siyasətinin vahid konsepsiyaya əsaslanması zərurətindən çıxış etmişəm. Elm və təhsil haqqında qanunlar ayrı-ayrı olsalar da, onlar əvvəlcə birlikdə, vahid sistemin tərkib hissələri kimi nəzərdən keçirilməli və yalnız bundan sonra onların nisbi müstəqil mövcudluq qaydaları hüquqi müstəvidə təsbit olunmalıdır, spesifik hüquqi tənzimləmə sistemləri yaradılmalıdır.

Biz, vahid elm və təhsil konsepsiyasından çıxış etmək zərurətini qeyd edərkən, heç də bu iki sahənin həddindən artıq yaxın olduğunu nəzərə çarpdırmaq fikrində deyilik. Əksinə, məqsəd bu iki sahə arasındakı fərqlərin nəzərə alınmasıdır. Belə ki, elm və təhsilin mahiyyətlərinin çox vaxt qarışıq salınması nəticəsində bu barədəki qanunlar da, necə deyərlər, bir-birini əhatə dairələrinə təcavüz edir, özünə aid olmayan məsələlərin hüquqi tənzimlənməsi iddiası ilə çıxış edir.

Əvvəlki illərdə Təhsil Qanununun layihəsi ilə əlaqədar elmi dərəcələr və elmi adların sovet modelindəki kimi saxlanması, yoxsa müasir Qərb modelinə uyğun olaraq dəyişdirilməsi üzərində böyük mübahisələr gedirdi. Kimlərsə magistraturanın guya

aspiranturanı əvəz etdiyini, kimlərsə magistraturanın elmi dərəcə ilə az əlaqəsi olduğunu söyləyir və onu sadəcə olaraq ali təhsilin yüksək pilləsi hesab edirdi. Kimlərsə aspiranturanın Qərbdəkinə uyğun olaraq doktorantura ilə əvəz olunmasını, kimlərsə belə bir təhsil pilləsinin ümumiyyətlə ləğv edilməsini təklif edirdi. Lakin təəssüf ki, son vaxtlarda bu mübahisələr səngimiş və görünür, ziyalılarımız bu mövzuda danışmaqdan yorulmuşlar. Ona görə də, “Təhsil haqqında” qanunun indiki layihəsi sanki bu müzakirələrin xaricində yazılıb hazırlanmışdır.

İndi aspirantura-doktorantura dilemması, doktoranturanın iki pilləsi formasında «həllini tapmışdır». Halbuki bu söz dəyişikliyi heç nəyi həll etmir. Dəyişiklik tərəfdarları guya xarici ölkələrin, ilk növbədə ABŞ və Avropa ölkələrinin təcrübəsinə istinad etməyə çalışırlar. Aspiranturanı da saxlamağı nəzərdə tutan dördpilləli təhsil estafetinin tərəfdarları isə guya sovet təhsil sisteminin ənənələrinə və ya indi Rusiyada tətbiq olunan sistemə istinad edirlər. Lakin unudulur ki, sovet təhsil sistemində magistratura pilləsi yox idi və elmi yaradıcılıq üçün hazırlanma mərhələsi ancaq aspiranturadan başlanırdı. Ali təhsilin dörd və ya beş il ərzində verilməsi isə ancaq fənlərin sayı və saatların miqdarı baxımından, bir sözlə, kəmiyyət baxımından olan fərqdır. Və ya magistratura haqqında yuxarıda qeyd etdiyimiz birinci təsəvvürə uyğun olaraq, burada məqsəd ancaq ali

təhsil verməkdən ibarətdir. Lakin, magistratura ikinci mənada başa düşüldükdə burada yalnız müddət fərqindən deyil, həm də mahiyyət fərqindən söhbət getdiyi aydınlaşır. Və indi sovet təhsil sistemini və ondan bizə yadigar qalan aspiranturanı hər vəchlə qoruyub-saxlamağa çalışanlar bilməlidirlər ki, biz artıq iki il əvvəl, magistraturanı təhsil pilləsi kimi qəbul edərkən, sovet təhsil sistemindən uzaqlaşmışıq. Qatar artıq hərəkətə gəlib və indi geri qayıtmaq çox çətinidir. Əgər sovet təhsil sistemini, o cümlədən aspiranturanı saxlamaq məqsədi var idisə, bu barədə xeyli əvvəl məsələ qaldırılmalı idi...

Sual: Elmlər namizədi dərəcəsinin PhD – fəlsəfə doktoru adı ilə əvəz olunmasına necə baxırsınız?

– Aspiranturanı bitirib müdafiə etdikdən sonra alınan elmi dərəcəyə (sovet sistemində – "elmlər namizədi) xarici ölkələrdə ən çox uyğun gələn elmi dərəcə – PhD – "fəlsəfə doktoru"dur. Burada "fəlsəfə" sözünün mənasına toxunmadan qeyd edək ki, biz də bu fikirlə razıyıq. Lakin bir şərtlə ki, buradakı uyğunluq ancaq elmi dərəcələr arasındakı uyğunluqdur. Sovet modelində "elmlər namizədi" dərəcəsi almaq üçün lazım olan təhsil pilləsinin – aspiranturanın isə analoqu Qərbi ölkələrində yoxdur. Elmi dərəcə almaq üçün bu ölkələrdə məhz tədqiqat işinin yerinə yetirilməsi tələb olunur. Elmi yaradıcılıq üçün zəruri

olan biliklərin tədrisi və imtahan verilməsi isə bir təhsil pilləsi kimi əvvəlcədən magistraturada keçilmiş olur. Magistratura bir təhsil pilləsi olaraq aspiranturanı tam əvəz edir, lakin bir tədqiqat pilləsi olaraq əvəz etmir. Belə ki, magistraturada müdafiə olunan tədqiqat işinə qoyulan tələblər aşağı olur. Bu bir növ ciddi yazılan diplom işinə uyğun gəlir. Əsas ağırlıq isə təhsil tərəfinə düşür.

Məhz buna görədir ki, magistratura (master degree) pilləsindən sonra təhsilə bənzər bir pilləyə ehtiyac qalmır. Və ya əgər qalırsa bu, fərdi qaydada müəyyənləşdirilir və əvvəlki təhsil pillələrinin tamamlanması yolu ilə həll olunur.

Yəni iddiaçı dissertasiyanın mövzusunda uyğun olan müəyyən ixtisas fənnindən imtahan verməyib-sə, bunu fərdi qaydada həll edib aşağı təhsil pilləsində oxuyanlarla bir yerdə imtahan verə bilər.

Bir sözlə, Qərb ölkələrində magistraturadan sonrakı pillə təhsilə yox, tədqiqata uyğun gəlir. Bu isə sovet modelində doktorluq dissertasiyasının yazılma prosedurasını xatırladır.

Beləliklə, Qərb modelində formaca magistratura aspiranturanı, doktorluq dərəcəsi almaq üçün keçilən tədqiqat mərhələsi isə sovet modelindəki doktoranturanı xatırladır. Yazılan tədqiqat işinin səviyyəsi baxımından yanaşdıqda isə bu uyğunluq bir pillə sürüşür; Qərb modelində magistraturada yazılan tədqiqat diplom işinə, doktorluq işi isə nami-

zədlük dissertasiyasına uyğun gəlir. Sovet sistemin-dəki doktorluq dissertasiyasının müdafiəsi isə Qərb modelində sadəcə olaraq mövcud deyil. Görünür, artıq alim adını almış adamın yenidən kürsüyə çıxarılaraq imtahan edilməsinə ehtiyac duyulmur.

Elmi səviyyənin dərəcələnməsi problemi

Sovet təhsil sistemində ali ixtisas təhsili almaq istəyənlərin hamısı üçün ümumi olan beş illik ali təhsildən sonra elmi yaradıcılıq yolunu seçənlər üçün üç illik aspirantura təhsili nəzərdə tutulurdu. Aspirantura təhsilin ən yüksək pilləsi idi. Düzdür, namizədlük dissertasiyasını müdafiə etdikdən sonra daha bir dissertasiya yazıb müdafiə etmək – "elmlər doktoru" adını almaq mümkün idi. Lakin bunun üçün xüsusi bir təhsil pilləsi yox idi. "Doktorantura" sözü formal xarakter daşıyırdı və görünür, Qərb dünyasında aspiranturaya adekvat təhsil pilləsi "doktorantura" adlandırıldıqdan sonra bu söz bizdə də leksikona daxil olmuş, lakin başqa mənada işlənməmişdir. Bu söz doktorluq dissertasiyası adı ilə səsləşdiyindən, guya aspiranturadan sonrakı təhsil təsəvvürü yaradırdı. Əslində isə belə təhsil pilləsi heç sovet dövründə də yox idi. Doktorluq dissertasiyasını bir qayda olaraq ali məktəblərdə dərs deyən və ya elmi-tədqiqat institutlarında elmi işçi kimi

çalışan elmlər namizədləri müstəqil surətdə yazırdılar. Bunun üçün sadəcə olaraq dissertasiya mövzusunun Elmi Şurada təsdiq olunması kifayət idi. "Doktorantura" imitasiyasını yaradan isə çox vaxt bir illik yaradıcılıq məzuniyyətləri və ya paytaxtdakı tədqiqat mərkəzlərinə müxtəlif müddətli yaradıcılıq ezamiyyətləri olurdu. Bu isə, təbii ki, təhsil pilləsi kimi başa düşülə bilməzdi. Çünki doktorluq dissertasiyasının yazılması dövründə iddiaçıya nəinki dərslər keçilməsi nəzərdə tutulmurdu, həm də müəllim-şagird münasibətini xatırlada biləcək rəhbər-iddiaçı münasibəti də yox idi. Başqa cür ola da bilməzdi. Artıq elmi yaradıcılıq vərdişi qazanmış və alimlik dərəcəsi almış adama yenə də rəhbərlik etmək, ona tədqiqat yolunu göstərmək sadəcə olaraq, onun elmi yaradıcılıq müstəqilliyinin əlindən alınması olardı.

Elmi-tədqiqat sahəsində bizdən xeyli irəlidə gedən Avropa ölkələrində, ABŞ-da və Yaponiyada öyrətmək adı ilə tədqiqatçını daha çox çərçivələrə salmaq deyil, tədqiqatçıya daha çox müstəqillik vermək, onun sərbəstlik dərəcəsini artırmaq üçün yollar axtarılır. Bu ölkələrdə elmi dərəcələrin verilməsi səlahiyyəti də bizdəki kimi çoxpilləli bürokratik strukturlara deyil, Elmi Şuraların kompetensiyasına aiddir. Elmi dərəcələr və adlar bütün ölkə miqyasında vahid standartlar və meyarlar əsasında eyni bir komissiya tərəfindən deyil, müxtəlif universitetlərin

Elmi Şuraları tərəfindən verildiyindən iddiaçı seçim imkanına malikdir. Belə ki, hər hansı bir komissiya, Elmi Şura iddiaçının nailiyyətini qiymətləndirmirsə və burada subyektiv amillər varsa, iddiaçı başqa universitetdə, başqa komissiya qarşısında öz şansını reallaşdırmaq imkanına malikdir. Bizim ölkədə isə Ali Attestasiya Komissiyası deyilən mərkəzləşmiş qurum subyektivlik göstərsə, iddiaçının heç bir seçim imkanı qalmır.

Təhsil haqqında yeni qanunda təhsillə bağlı elə bir ciddi yenilik gözə dəyməsə də, elm və fəlsəfə ilə bağlı çox kəskin addımlar atıldı.

Əvvəla, elmi fəaliyyət və elmi səviyyənin göstəricisi olan dissertasiya müdafiələri və elmi dərəcələr bütövlükdə və tamamilə təhsilin strukturuna daxil edildi. Yəni elmi dərəcə almış bir şəxs hələ də ali təhsilini başa vurmamış sayılır və ali təhsilin daha yüksək mərtəbəsinə çatmaq üçün yeni bir təhsil pilləsinə – doktoranturaya daxil olaraq təhsilini davam etdirməli və “elmlər doktoru” adını qazanmalıdır. Lakin biz xalis elmi yaradıcılıq prosesinin təhsillə qarışıq salınması üzərində dayanmayaraq, diqqəti başqa, ilk baxışda nəzərə çarpmayan, lakin olduqca mühüm bir məsələyə yönəltmək istəyirik. İndi belə bir durum yaranmışdır ki, alim olmaq istəyənlər bu haqqı iki dəfə qazanmalıdırlar. Əslində sovetlər dövründə də belə idi. Lakin biz guya islahat apararaq Avropa standartlarına yaxınlaşmaq istəyi-

rik. Və buna görə də nə isə bir yenilik edirik. Amma diqqətlə yanaşdıqda məlum olur ki, dəyişən yalnız ad imiş. Əvvəllər “elmlər namizədi” adlanan dərəcə indi Ph.D – “fəlsəfə doktoru” adlanacaqmış. “Elmlər doktoru” isə yenə elə öz yerində qalmış. Onda sual oluna bilər ki, heç nə dəyişməyibsə, bizi narahat edən nədir? Bizi narahat edən odur ki, bu formal dəyişiklik nəticəsində biz sadəcə olaraq bütün dünyada qəbul olunmuş dəyərlər sisteminə hörmətsizlik nümayiş etdiririk. Belə ki, bütün dünyada (Rusiya və biz istisna olmaqla) elmin tarixən formalaşmış və hamı tərəfindən qəbul olunmuş meyarları vardır. Əvvəllər öz elmi səviyyəsinə görə ən yüksək şəxslərə magistr dərəcəsi verilmişdir. Və bu dərəcə sadəcə təhsil pilləsi kimi deyil, elmi yaradıcılıq səviyyəsinin təsbit olunması üçün verilmişdir. Bu, elmdə ən yüksək ad olmuşdur. Marağ üçün qeyd edək ki, Rusiyada “namizəd” anlayışı məhz magistrliyə namizəd olmağı göstərmişdir. Sovetlərin ilk illərində də bu belə davam etmiş və yalnız “magistr” əvəzinə “elmlər doktoru” termini işləndikdən sonra “magistrliyə namizəd” də “elmlər namizədi” olmuşdur. Lakin Avropada magistrələr arasında da xüsusilə seçilən, ən yüksək elmi nailiyyətlər əldə edən şəxsləri fərqləndirmək üçün yeni, daha yüksək bir pillə düşünülmüşdür. Hər bir elm sahəsinin zirvəsi həmin elmin fəlsəfəsi olduğuna görə bu dərəcə “fəlsəfə doktoru” adlandırılmışdır.

Lakin biz nə etdik? Məhz fəlsəfəyə qarşı bir hörmətsizlik nümayişi olaraq onu elmin aşağı pilləsi adlandırdıq. Ən absurd məqamlardan biri də odur ki, indi bizdə Ph.D dərəcəsi almış şəxslər elmin sonrakı, sən demə, daha mötəbər bir səviyyəsinə qalxmaq üçün təzədən təhsilini davam etdirməli və bunun üçün doktorantura deyilən ali təhsil formasının ikinci pilləsinə qəbul olunub oxumalıdırlar. Təhsil qanununda təsbit olunmuş bu məsələlər bizdə elm ilə təhsil arasındakı ciddi fərqlərin hələ də başa düşülmədiyini göstərir. Bir o çətmir ki, magistraturaya qəbul “testləşdirildi” kimi, doktorantura və onun ikinci pilləsi də “testləşdirilsin” və alim hazırlanmasının heç bir ölkədə misli görünməmiş yep-yeni texnologiyaları işə salınsın.

Bunlar hələ sonranın işidir. “Qurudu əzərik, ona da dözərik.” İndi isə bir daha «fəlsəfə doktoru» əhvalatından danışmaq istərdik. Yeni adlandırma sistemi ilə əlaqədar KİV-də maarifçilik işi aparılmadığından bu sahədə terminlər çox vaxt qarışıq salınır. Bəzi jurnalistlər də televiziya, mətbuatda keçmiş elmlər namizədlərini indi guya yeni adla çağıraraq, onları «*fəlsəfə elmləri doktoru*» kimi təqdim edirlər. Sən demə, ölkəmizdə hamı elə filosof imiş.

Ölkəmizdə elmi-tədqiqat işlərinin dəyərləndirilməsi və alimlərin qradasiyası sahəsində dissertasiyadan başqa göstəricilər, ölçü vahidləri və meyarlar demək olar ki, yox dərəcəsinədir. Bir elmlər dokto-

runu başqasından fərqləndirən əsas əlamətlər, meyarlar sistemi işlənib hazırlanmamışdır. Daha yüksək elmi mərtəbə hesab olunan Akademiya üzvlüyü məsələsi isə seçki əsasında həyata keçirildiyindən, yüksək elmi göstəricilərin ekspertizası və bu zaman tətbiq olunan “ölçmə mexanizmi” formalaşmamışdır.

Mərkəzi sistem “elm üçün elm” prinsipi ilə formalaşır. Yəni burada əsas məqsəd elmin özünün qarşıya qoyduğu problemləri həll etməkdir. Elmi işlərə qiymət verməyin də meyarları məhz “elm üçün elm” mövqeyindən müəyyənləşdirilmişdir. Yəni burada elmi iş istehsalatda tətbiqdən və iqtisadi faydadan daha çox, böyük miqyaslı elmi axtarışlarda rol oynaya bilmək, elmin özü üçün faydalı olmaq baxımından yanaşılır. Bu cəhət məhz fundamental elmlər üçün səciyyəvidir. Fundamental tədqiqatlar tezcə öz praktik tətbiqini tapa bilmədiyinə görə, onların elmi dəyərinin qiymətləndirilməsi xüsusi metodika tələb edir. Bunun üçün müəyyən bir elmi nəticəyə gətirən tədqiqat prosesinin spesifikasiyasından əlavə, bu nəticənin elmi biliklər sisteminə tutduğu yeri və yeni nəzəriyyələr üçün oynadığı potensial rolu dəyərləndirmək tələb olunur.¹

¹ Daha ətraflı, bax: *C.C.Халилов. Рецензия на книгу: «Проблемы оценки эффективности фундаментальных исследований: логико-методологические аспекты» Ю.Б.Татарина. М., Наука, 1986 // Вопросы философии. 1988. № 5.*

Tətbiqi elmlərdə isə, əlbəttə, hədəf elmin özündən daha çox, onun iqtisadi səmərəsidir. Lakin burada da, elmi fəaliyyət bir neçə mərhələni əhatə etdiyinə görə, yekun nəticə alınana qədər aparılan tədqiqatlara ancaq elmin öz meyarları baxımından qiymət verilə bilər. Əlbəttə, qiymətləndirmənin ən etibarlı forması müvafiq sahə üzrə ən mötəbər alimlərin rəyidir. Yəni hər bir elmi iş ekspertizadan keçirilir, onun elmi dəyəri məhz həmin sahənin mötəbər mütəxəssisləri tərəfindən qiymətləndirilir. Əlbəttə, bu üsul daha etibarlı olardı, o zaman ki, mənəvi mühit sağlam olardı. Yəni elmi tələblər yeganə meyar olardı. Ölkəmizdə və ümumiyyətlə Şərqi dünyasında elmin dəyərləndirilməsini çətinləşdirən ən mühüm məsələlərdən biri məhz obyektivliyin və prinsipiallığın çatışmamasıdır. Görünür bu səbəbdən də daha çox dərəcədə formal göstəricilərə, texniki şərtlərə üstünlük verilir. Xüsusən elmi dərəcə verilməsi zamanı formalizm mahiyyəti üstələyir və istedadlı adamların elmə gəlişi çətinləşir.

Maraqlıdır ki, ölkəmizdə dissertasiya işlərinə qoyulan tələblər bütün qiymətləndirmə formalarını əhatə edir. Yəni elmi işdən həm yeni ideya, həm kommunikasiya (beynəlxalq elm şəbəkəsinə daxil olmaq), həm aprobasiya, həm də tətbiqi nəticələr tələb olunur. Yəni dissertasiya işi böyük elm sisteminin modelinə uyğun surətdə təsəvvür olunur. Halbuki, hər bir konkret tədqiqat əsəri böyük elm sis-

teminin əhatə etdiyi bütün mərhələləri özündə əks etdirə bilməz. O, yalnız böyük zəncirin müəyyən bir halqasına uyğun gələ bilər. Yəni bu baxımdan özlüyündə lokal, bitmiş bir sistem olan tədqiqat əsəri – dissertasiya işi əslində böyük sistemin bir hissəsi kimi heç nəyə lazım olmur. Ona görə də, əksər hallarda dissertasiya işlərinin arxivə getməkdən başqa bir aqibətini görmək çətinidir. Halbuki, elm adamının səviyyəsi böyük elmə qatılma dərəcəsi və bu prosesdə rolu ilə müəyyənləşdirilməlidir. Bizim ölkədə isə ən böyük kəşf də etsən, elmi ideyanın nəticələri həqiqətən tətbiq olunaraq böyük iqtisadi səmərə də gətirsə, ən mötəbər jurnallarda məqalələrin də çıxsa (amma bu məqalələrin sayı 20 deyil, tutaq ki, 17 olsa – halbuki Eynşteyn nisbilik nəzəriyyəsini cəmi bir məqalədə şərh etmişdi) elmi dərəcə ala bilməzsən. Çünki bunun üçün ancaq formal bir prosedür yolu keçilməli, bütöv elm modeli imitasiya olunmalıdır. Bəli, elm olmayanda onun imitasiyası yerini tutur. Və belə bir şəraitdə ara-sıra böyük elmi işlər görülürsə, onlar da imitasiya formalizminin baryerini keçə bilmir.

Bu dediklərimiz ancaq dissertasiyalara qoyulan tələblərlə bağlıdır. Bəs müdafiədən sonra? Sonrakı tədqiqatların qiymətləndirilməsi hansı prinsip üzrə aparılır? Yəni bizdə elmi ekspertizanın hansı formaları tətbiq olunur? İş stajı, ümumiyyətlə mə-

qalələrin sayı, kitabların sayı və neçə-neçə dəyərsiz kitablar yığımı...

Bizdə hələ də elmlə elmi maarifçilik arasındakı sərhəd nəzərə alınmır. Səbəbi isə budur ki, maarifçilik, elmi biliklərin tədrisi və təbliği heç olmasa kimə isə lazımdır. Məsələn, universitetlərdə əlavə dərs vəsaiti kimi, yaxud da intellektli evdar qadınlar üçün elmi-kütləvi ədəbiyyat əvəzi olaraq. Elm adamlarının isə başqalarının yazdığını oxumağa vaxtları yoxdur, onlar ya rusdilli mənbələri oxuyub icmal düzəldir, başqalarının fikrindən yeni-yeni kitablar yazır, ya da pul qazanmaq üçün əlavə bir işlə məşğul olur. Hətta oxusalar da, heç kim tənqidi təhlil mövqeyindən oxumur. Azərbaycanda indi hətta müəyyən ənənəsi olan ədəbi tənqid sahəsində də “tənqid”dən əsər-ələmət yoxdur, o ki qala elmi ədəbiyyata münasibət sahəsində. Bir sözlə, “heç kim heç kimin kitabını oxumur”. Görünür elə buna görədir ki, çıxan kitabların böyük əksəriyyəti elmi kitabxanalara göndərilir.

Yaranmış belə vəziyyət elmi meyarlara yenidən baxılmasını, elmi ekspertiza işinin daha səmərəli təşkili üçün tədbirlər görülməsini, elmin əlaqələndirilməsi sahəsində yaranmış boşluğun aradan qaldırılmasını və s. bu kimi operativ tədbirlərin gerçəkləşdirilməsini tələb edir. Yəni ölkəmizdə heç olmasa nisbi müstəqil elm sistemindən danışmaq istəyiriksə, bunun üçün ilk növbədə sistemliliyi

təmin edən şərtlər ödənilməlidir. Bəs bu şərtlər nədən ibarətdir? Elm digər fəaliyyət sahələrindən nə kimi spesifik əlamətlərlə fərqlənir? Bax, bu suallara cavab tapmaq üçün bizcə, dünyada artıq 50 ildir ki, bəlli olan elmşünaslıq fənninin heç olmazsa əsas prinsiplərini mənimsəmək lazımdır.

Son söz avəzi

Bütün ölkə miqyasında elmi fəaliyyət qurumlarının uçotu, mövcud durumun ölkəmizdə elmin inkişaf konsepsiyasına uyğunluq dərəcəsinin dəyərləndirilməsi, elmi institutların yenidən bölüşdürülməsi və sistemləşdirilməsi bu sahədə qarşıda duran əsas vəzifələrdəndir.

Nəzərə alınmalıdır ki, elmi tədqiqat işi bir şeydir, onun idarə olunması, ölkənin ictimai-iqtisadi həyatı ilə əlaqələndirilməsi, sosial tələbatın nəzərə alınması, optimal maliyyə sisteminin tətbiqi və s. bu kimi məsələlər tamamilə fərqli şeylərdir. Ona görə də, bu sonuncuların elmi tədqiqat müəssisəsinin özünə həvalə edilməsi tamamilə müxtəlif xarakterli fəaliyyət sahələrini eyni mərkəzdən idarə etmək təşəbbüsüdür ki, bu da çətin ki, müsbət nəticə versin. Bunu nəzərə alan ölkələr elmin idarə olunması üçün ayrıca bürokratik qurumlar yaradırlar. Əksər ölkələrdə Elm və Texnika Komitələri və ya Elm Nazirliyi, Elm və Təhsil Nazirliyi tipli qurumlar fəaliyyət göstərir. Azərbaycan SSRİ tərkibində olanda elmi fəaliyyətlərin, elm və texnikanın əlaqələndirilməsi,

habelə elmin ictimai-iqtisadi funksiyalarının tənzimlənməsi SSRİ Nazirlər Kabinetinin Elm və Texnika Komitəsi tərəfindən həyata keçirilirdi. SSRİ EA isə ancaq elmi tədqiqatların daxili məzmunu ilə bağlı məsələləri əlaqələndirirdi. Azərbaycan müstəqillik əldə edəndən sonra elmi texniki fəaliyyət sahəsinin idarə olunması üçün Elm və Texnika Komitəsi yaradıldı. Amma bu qurumun fəaliyyəti hələ kifayət qədər formalaşmamış ləğv edildi. Bundan sonra uzun müddət elmi idarəçilikdə bir boşluq özünü göstərdi. Nazirlər Kabinetinin şöbəsi təbii ki, belə bir geniş miqyaslı funksiyanın yerinə yetirə bilməzdi. Çıxış yolu kimi Elmlər Akademiyasının səlahiyyətləri genişləndirildi və AMEA-nın Nizamnaməsinə görə, bütün ölkə miqyasında elmi fəaliyyətin əlaqələndirilməsi işi ona tapşırıldı. Lakin təbii ki, Akademiya elmi müəssisə olmaqla və əsas funksiyası elmi fəaliyyət olduğuna görə, öz təbiətinə uyğun olmayan belə bir idarəçilik funksiyasını yerinə yetirə bilmədi. Hətta o bunu etmək istəsə də, bu məqsədlə Akademiya geniş çeşiddə ştat vahidləri və əlavə vəsait tələb olunur.

Beləliklə, həm Təhsil Nazirliyi sistemində, həm sahə elmlərində, həm də Elmlər Akademiyasında təşkilatı islahat aparılmasına, daha doğrusu, onların nisbi müstəqilliyini qalmaqla vahid mərkəzdə birləşdirilməsinə böyük ehtiyac vardır.

M ü n d ə r i c a t

Ön söz	3
Elm və onun təşkilati formaları	7
<i>Elm və cəmiyyət</i>	7
<i>Elmi potensialın qorunub-saxlanması zərurəti</i>	11
<i>Fundamental və tətbiqi elmlər</i>	22
<i>Elm və praktika</i>	31
<i>AMEA və digər akademiyalar</i>	38
<i>Elmlər Akademiyası və Yazıçılar Birliyi</i>	48
Elm, ideologiya və dövlətçilik şüuru	53
<i>İctimai elmlərə iki fərqli münasibət</i>	55
<i>Elmə sosial sifariş</i>	72
<i>Fəlsəfə və ictimai elmlər</i>	81
<i>İqtisadiyyat, elm və ideologiya</i>	90
<i>Humanitar sahə və humanitar elmlər</i>	106
<i>Elm: insandan kainata və geriyə –</i> <i>insan rifahına</i>	110
<i>Elm: mənəvi və praktik meyarlar</i>	113
Elm və təhsil	115
<i>Təhsil müəssisəsində elmi fəaliyyət</i>	116
<i>Ali təhsildən sonrakı təhsil və gənclərin elmi</i>	132
<i>tədqiqata cəlb olunması</i>	132
<i>Elmi kadrların yetişdirilməsində</i> <i>təhsilin rolu</i>	143

<i>Akademiya ilə universitetlərin fəaliyyəti</i>	
<i>əlaqələndirilməlidir</i>	154
<i>Təhsil və elmin hüquqi tənzimlənməsi</i>	162
<i>Elmi səviyyənin dərəcələnməsi problemi</i>	171
<i>Son söz əvəzi</i>	181